

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTA ÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

Savaş ATMACA

709390

İBNİ HALDUN VE FRANCİS BACON'DA YÖNTEM VE
ÖNYARGI

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Yöneticisi
Yrd. Doç. Dr. Müslim AKDEMİR

T 109390

ERZURUM – 2001

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalının Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

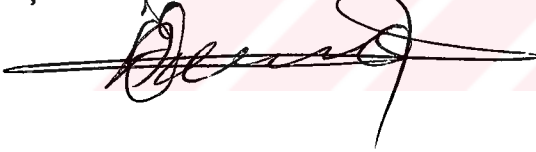
Danışman / Jüri

Yrd. Doç. Dr. Müslim AKDEMİR

Jüri:

Yrd. Doç. Dr. Adnan ÖMERUSTAOĞLU

Jüri:

Yrd. Doç. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ

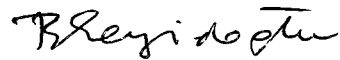
Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir.

25 /09 / 2001

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
İBNİ HALDUN VE FRANCİS BACON'DA YÖNTEM VE ÖNYARGI
Savaş ATMACA
Danışman: Yrd. Doç. Dr. Müslim AKDEMİR
2001 – Sayfa: 93
Jüri: Yrd. Doç. Dr. Müslim AKDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Adnan ÖMERUSTAOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ

Bilimsel bir araştırma yapılırken her şeyden önce doğru ve geçerli bir yöntem gereksinim vardır. Bu yöntem bilimsel yöntemdir. Bilimsel yöntem, evreni anlama ve doğa güçlerini denetleme yolunda kullanılan zihinsel ve eylemsel işlemlerin tümüdür.

Sorunumuz şudur: Bir bilim adamının araştırma yaparken dikkat etmesi gereken şey nedir? Bu soruya şöyle cevap vermeye çalışıyoruz: Bilim adamı, tüm peşin yargıları ya da yanlış fikirleri bir yana bırakarak sağlam ve doğru bir yöntemle araştırma yapmalıdır.

İbni Haldun, tarihi, inceleme, gözlem ve araştırmaya dayanan bir bilim olarak görmektedir. Hikayeci ve aktarmacı tarihe karşı çıkmaktadır. O'na göre, toplumsal olayların nedenini yine toplumun kendisinde aramalıyız. Tarih bilimiyle uğraşanları yanıltan şey, toplumların hal ve durumlarının değişmekte olduklarını unutmaktır.

Francis Bacon'a göre ise, doğayı tanımak ve doğa güçlerini denetim altına almak için geçerli bir yöntem olan tümevarımı kullanmalıyız. Gözlem ve deney bu yöntemin en önemli özellikleridir.

O'na göre, bilim adamı toplayıcı, düzenleyici, gözlemleyici, deneyci, yorumlayıcı, yargılayıcı ve araştırmacı olmalıdır. Ayrıca Bacon'a göre, kendini kabullenmiş doktrinlere kaptırmayan akıl özgürdür. Objektif bir araştırma, ancak özgür bir akılla yapılabilir.

Kısaca, İ. Haldun ve Francis Bacon'a göre, araştırmanın objektif olabilmesi için, bilim adamının her türlü duygusal eğilimden ve önyargıdan uzak durması gerekir.

**ABSTRACT
MASTER THEİS
THE PROJUDİCE AND METHODS OF İBNİ HALDUN AND FRANCİS
BACON**

Savaş ATMACA

Süpervisor: Yrd. Doç. Dr. Müslim AKDEMİR

2001 – Page: 93

Jury: Yrd. Doç. Dr. Müslim AKDEMİR

Yrd. Doç. Dr. Adnan ÖMERUSTAOĞLU

Yrd. Doç. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ

Firstly, while searching A scientis who is searching must based her or his search true and valid method. This method is a scientifich method. Scientifich method is the whole of mental and verbal processes which is used on checking natural powers and understanding of universe.

Our problem is that: What is the thing which a scientist must be careful while searching. We are trying to answers this problem like that a scientist should make research with reasonable and true method leaving aside all of prejudices and wrong opinions.

İbni Haldun considers the history as a science which is based on observation, searc and study. He is against to storytelling and transfyng history. According to him, we must search the reason of social events in themselves. The think which mislead the historians is that forgetting the changes of behaviours and sutiations of society.

According Francis Bacon, we must use the induction method which is valid one for checking nature and controlling of natural powers. According to him, the scientist must be collector, set-up maker, judger, searcher. According Bacon, besides these, mind which must not be captivated by doctrines that have seized itself, is free.

As a result, According to İbni Haldun and Francis Bacon, the scientist must stay away from prejudices and all of the emotional indination for making an objective research.

ÖNSÖZ

Biz bu çalışmamızda, İbni Haldun ve Francis Bacon'ın yöntem ve önyargı konusundaki görüşlerini açıklamaya çalıştık. Bunu yaparken birinci elden ve ikinci elden kaynaklardan yararlandık.

Çalışmamızdaki sorun şudur: Bilim adamlarının ya da araştırmacıların araştırma yaparken dikkat etmeleri gereken hususlar nelerdir? Bu sorunu şöyle yanıtladık: Araştırmacılar, tüm peşin yargıları, yanlış fikirleri, ideolojilere ve otoritelere olan aşırı bağlılıklarını bir yana bırakarak sağlam ve doğru bir yöntemle araştırma yapmalıdırlar. Kısaca, bilim adamları, akıllarını, kabullenmiş doktrinlere kaptırmadan özgür bir akılla araştırmaya girişmelidirler.

Araştırmamızı İ. Haldun ve F. Bacon'la sınırlandırdık. Çünkü ikisi de yaşadıkları dönem itibariyle bilimsel yöntemin oluşmasında önemli katkıları olmuştur. İ. Haldun'dan önce tarihçilerin kullandıkları sağlıklı bir yöntemleri yoktu. Tarihi nakil ve rivayetten ibaret görüyorlardı. Bu anlayışta onları hatalara sürüklüyordu. İ. Haldun'la birlikte nakil ve rivayet bir yana bırakılmış ve ümran adını verdiği yeni bir bilim ortaya koymuştur. F. Bacon'da, araştırmacıları yanıltan idollerini saptadıktan sonra, otoritelere ve Aristo mantığına karşı çıkmıştır. Tümevarım yönteminin öncüsü olmuş ve yöntem alanında yeni bir çığır açmıştır. Ayrıca bu çalışmamızda Doğu ve Batı'nın bilim ve yöntem anlayışını iki düşünür açısından tanımaya çalıştık.

Araştırmamız giriş kısmıyla birlikte üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında bilim ve yöntem kavramının tahlilini yaparak tarihsel süreçte felsefe ve bilimde yöntemin önemi üzerinde durduk. Ayrıca F. Bacon'a kadar olan dönemde düşünce tarihinden örnekler vererek yönetime katkılarını araştırdık. Birinci bölümde ve ikinci bölümde İ. Haldun ve F. Bacon'ın yöntem ve önyargı

konusundaki görüşlerini açıkladık. İbni Haldun'un yöntemi, yeni bir yöntem, yeni bir kriter ve yeni bir bilimdir. Bu bilimin konusu da ümrandır.

Tarihi inceleme, gözlem, deney ve araştırmaya dayanan bir bilim olarak gören İbni Haldun hikayeci ve aktarmacı tarihe karşı çıkmıştır. Kısaca, İbni Haldun için tarihsel yöntem eleştiriye dayanmalı, ele alınan olayın geliştiği toplumun yapısı ayrıntılarıyla bilinmelidir. Araştırmacının her türlü duygusal eğilimden ve önyargıdan uzak durması gerekir.

Bacon'a göre ise, doğayı tanıma ve doğa güçlerini denetim altına almak için, gözlem ve deneye dayanan geçerli bir yöntem olan tümevarım (indüksiyon) yöntemini kullanmalıyız. Bilim adamının toplayıcı, düzenleyici, gözlemleyici, deneyci, yorumlayıcı, yargılayıcı ve araştırmacı olması gerektiğini vurgulamaktadır.

İbni Haldun'a göre, araştırmacıların, hakikati örten perdeyi kaldırmaları ve nefislerini kuşatan karanlığı dağıtmaları için, yalnız eşyanın mahiyetinden çıkarılmış delillere başvurmaları gerekir. F. Bacon'a göre ise, insanın anlamasını idoller ve yanlış kavramlar yönetmektedir. Böylece doğru, insan zihnine girecek açık yol bulamamaktadır. Eğer yol açılabilirse, bilim ve doğru tekrar insanın olur. Biz bunu başarmak ve tehlikeyi yok etmek için idollerle savaşmalıyız. Çünkü idoller, insan zihninin kuruntuları ve önyargılarıdır.

Üçüncü bölümde ise, İbni Haldun ve F. Bacon'ın yöntem ve önyargı görüşlerini karşılaştırdık. İkisine göre de, araştırmacı, önyargılardan uzak ve doğru bir yöntemle araştırmaya başlamalıdır.

Çalışmamızda, temel kavramların orijinallerini ve Türkçe karşılıklarını verdik. Dil olarak anlaşılır bir Türkçe kullanmaya özen gösterdik. Ayrıca çalışmamızı objektif ölçüler içerisinde yapmaya gayret ettik.

Konumuzun seçiminden, çalışmamızın bitimine kadar yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Müslim AKDEMİR'e, yardımlarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ'a, Arş. Gör. Hüseyin AYDOĞDU'ya, kaynak temini ve diğer konularda yardımcı olan bölüm hocalarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Savaş ATMACA
Erzurum-Eylül-2001

KISALTMALAR

- A.g.e.** : Adı geçen eser.
A.g.m. : Adı geçen makale.
C. : Cilt.
Fak. : Fakülte.
İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi.
M.E.B. : Milli Eğitim Bakanlığı.
s. : Sayfa.
Yay. : Yayın, yayımları, yayıncılık.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM.....	18
İBNİ HALDUN'UN YÖNTEMİ VE ÖNYARGI ANLAYIŞI.....	18
I-1. İbni Haldun'un Yöntemi.....	18
I-2. İbni Haldun'un Önyargı Anlayışı.....	35
II. BÖLÜM.....	45
FRANCİS BACON'IN YÖNTEMİ VE ÖNYARGI ANLAYIŞI.....	45
II-1. F. Bacon'ın Yöntemi.....	45
II-2. F. Bacon'ın Önyargı Anlayışı.....	57
III. BÖLÜM.....	77
İ. HALDUN VE F. BACON'IN YÖNTEM VE ÖNYARGI ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	77
III-1. Yöntemlerinin Karşılaştırılması.....	77
III-2. Önyargı Anlayışlarının Karşılaştırılması.....	81
SONUÇ.....	85
KAYNAKÇA.....	91
ÖZGEÇMİŞ.....	93

GİRİŞ

Bilim, dünyamızda olup biten olguları betimleme ve açıklama yolu ile anlama girişimidir. Olguları betimleme, onları saptama, sınıflama ve dile getirme gibi işlemleri kapsar.¹ Kısaca, bilim, belli bir konuyu bilme isteğinden yola çıkan, belli bir amaca yönelen bir bilgi edinme ve yöntemli araştırma sürecidir.² Açıklama bir olgunun oluş biçimini değil, oluş nedenini gösterme sürecidir. Bir ay tutulmasını veya bir gel-git olayını baştan sona dikkatle izleyebilir, gözlemlerimizi bütün ayrıntılarıyla ve oluş sırası içinde kaydedebiliriz. Bu bize ay tutulması veya gel-git fenomenlerinin nasıl olduğunu anlatır, fakat neden meydana geldiğini göstermez.

Bir olguyu betimlemek için olgunun dışına çıkmaya gerek yoktur; olguyu oluş süreci içinde algılamak ve kaydetmek yeter. Oysa bir olguyu açıklamak için o olgunun dışında başka olgulara başvurmak gereği vardır. Bu ise, iki olgu türü arasında ilişki kuran bir veya daha fazla genellemenin elimizde olmasına bağlıdır.

Açıklamanın amacı, beklenmeyen bir gözlem karşısında kişinin içine düştüğü hayret ve şaşkınlığı giderme, çevresinde olup bitenlerle bekleyişleri arasında uygunluk sağlamadır.

Bilim hem bir süreç hem de bir sonuçtur. Sonuç olarak bilim düzenli ya da organize bir bilgi bütünüdür. Süreç olarak bilim ise birtakım eylemsel ve düşünsel işlemlerin bir örgüsüdür. Gözlem, deney, ölçme gibi olgu saptama amacı güden işlemler eylemsel işlemlerdir. Tümevarım, tümdengelim, kavram ve hipotez kurma gibi işlemler ise daha çok düşünsel işlemlerdir.

¹ Cenal Yıldırım, *Bilim Felsefi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1996, s. 95.

² Bedia Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1994, s. 36.

Bilimin olduğu yerde aynı zamanda bir yöntemden bahsederiz. Bilimsiz bir yöntem boş bir kalıptan, yöntemsiz bilim ise yolsuz ve kanalsız bir nazariyatçılıktan ibarettir. Sağlıklı ve doğru bir yöntem bilim adamını yanlışlardan korur. Bilimsel zihniyet, metodik bir zihniyettir.

Yöntem kelimesi Yunanca olup terim anlamı “takip, peşinden gitme”, “bir gayeyi elde etme gayreti, cehdi” anlamına gelmektedir. Aristoteles’te ise “araştırma”, “araştırma usulü” anlamında kullanılmıştır.³ Yöntemi şöyle tanımlayabiliriz: Belli bir amaca ulaşmak ya da bir problemi çözmek için tutulan yol, kullanılan işlemdir. Bilimde ise olguları belirleme, açıklama ve açıklayıcı hipotez veya kuramları olgulara giderek yoklama tutumudur.⁴

Fransız metodoloji bilgini Lalende, yöntemin iki manasına işaret etmektedir: 1- Geniş anlamda yöntem, olaylar karşısında zihnimizi tatmin edecek hakikatlerin bulunması için sarfedilen düşünce faaliyetidir. 2- Dar anlamda ise yöntem, olaylar karşısında sarfedilecek zihni faaliyetleri peşinden tayin eden bir çalışma programı, bir araştırma kuralları bütünüdür. Üçüncü bir anlamı ise yöntemin, araştırmada kullanılan ve peşinden bilinen gündelik hayatta, teknik bilgilerde gelişigüzel, genel tarz, sistem manasında bir kullanılışı vardır. Metodoloji ise, zihnin real olaylar üzerinde objektif hakikatlere ulaşmak, kanunlara ulaşmak amacıyla sarfedilen düşünme faaliyetine verilen isimdir.⁵ Başka bir ifadeyle yöntem: “Bir ereğe erişmek için izlenen, tutulan yol. Bilimlerde belli bir sonuca erişmek üzere bir plana göre gidilen yol”⁶dur.

Araştırmamızın temel noktalarından biri olan bilimsel yöntemi ise şöyle tanımlayabiliriz: Evreni anlama ve doğa kuvvetlerini denetleme yolunda

³ Z.F. Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, İstanbul. İ.Ü. İktisat Fak. Yay., C.I, s.9.

⁴ Cemal Yıldırım, a.g.e., s. 252.

⁵ Z.F. Fındıkoğlu, a.g.e., s. 9-10.

⁶ Bedia Akarsu, Felsefe Terimler Sözlüğü, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1994, s.202.

kullanılan zihinsel ve eylemsel işlemlerin tümüdür.⁷ Bu anlamda bilim ise, “... denetimli gözlem ve gözlem sonuçlarına dayalı mantıksal düşünme yolundan giderek olguları açıklama gücü taşıyan hipotezler (açıklayıcı genellemeler) bulma ve bunları doğrulama yöntemidir.”⁸

Bilimin amacı evreni tanımaktır. Bilim, bu amaca ulaşmak için olguları betimleme (tasvir) ve açıklama yoluna başvurur. İşte “bilimsel yöntem” dediğimiz şey bilim adamlarının ortaklaşa kullandıkları bu betimleme ve açıklama yollarını kapsayan, bir yanıyla eylemsel, öbür yanıyla düşünsel bir süreçtir.

Bilimsel yöntemi nitelerken bazı temel ayrımları dikkate almalıyız. İlk olarak, bilimin betimleme ve açıklama işlevleri arasındaki farka değinelim. Betimleme bütün bilim kollarında ilk aşamayı oluşturur; amacı araştırma konusu olguları ve bu olgular arasındaki ilişkileri saptama, sınıflama ve kaydetmektir. Bilim betimleme aracı olarak gözlem, deney ve ölçme gibi işlemleri kullanır. Açıklama ise daha üst düzeyde yer alır, ilk aşamada betimlemiş olguları, bu olguların ilişkilerini yansıtan empirik genellemeleri, bazı kuramsal kavram veya genellemelere başvurarak anlaşılır hale getirmeye çalışır.

Olgunun ne olduğunu, nasıl oluştuğunu bilmek çoğu kez yeterli değildir; onun nedenine inmek, ön koşullarına ne biçimde bağlı olduğunu saptamak gerekir. “Açıklama” denilen bu işlem olguya ilişkin ve kuramsal nitelikte bir veya daha fazla hipotezin varlığına bağlıdır. O halde, bilimsel yöntemi nitelerken, göz önünde bulundurmanız gereken ikinci önemli ayırım empirik genellemelerle kuramsal genelleme (hipotez)’ler arasındadır. Tek tek olguların gözlemlerinden başlayarak, olgu gruplarını kapsayan bir takım genellemelere ulaşmak ile bu

⁷ Cemal Yıldırım, a.g.e., s. 248.

⁸ A.g.e., s.19.

genellemeleri açıklamak amacıyla kuramsal kavram veya genellemeler ortaya atmak apayrı şeylerdir. “Olgusal” diyebileceğimiz birinci tür genellemeler doğrudan gözleme konu olup tümevarımsal yoldan elde edildiği halde, kuramsal (teorik) nitelikteki ikinci genellemelerin doğrudan doğruya gözleme konu olması şöyle dursun, ne tür bir düşünme ile elde edildiği de bilinmemektedir. Bilim için önemli olan bir teori veya hipotezin ne yoldan ortaya atıldığından çok, olgusal verilerce desteklenip desteklenmediğidir. Bu bizi üçüncü bir ayrıma “buluş ve doğrulama” bağlamı ayrımına, getirmektedir. Olguları ve olgular arasındaki ilişkileri saptama, bu saptanan olgu ve olgusal ilişkileri açıklamaya elverişli teorik kavram ve hipotezleri bulma veya ortaya atma buluş bağlamına; bulunmuş hipotez veya teorilerden olgusal olarak test edilebilir sonuçlar çıkarma ve bu sonuçların yeni gözlem yada deney verileri ile karşılaştırma işlemleri doğrulama bağlamına girer.⁹

Bu aşamada yöntemin tanımını bir kez daha yapalım: Araştırma yolu ile bulunup ortaya konabilecek somut sebep-sonuç ilişkilerini ve (mümkün olduğu hallerde) bu ilişkilerin temelinde yer alan soyut ilmi kanunları tespit edebilmek için izlenmesi gereken yoldur.¹⁰ Yöntem hakkında verdiğimiz bu tanımın anlaşılması için ilmi kanun deyimini ile ifade edilen mananın açıklanması gerekir.

“İlmi kanun (fiziki, biyolojik, psikolojik veya sosyal) herhangi bir realitede meydana gelen olayların, tesadüfi faktörlerin etkisinden ayrı olarak, dayandıkları, değişmez (yani her zaman ve her yer için geçerli olan) sebep-netice ilişkilerinin kesin ve kantitatif ifadesidir.”¹¹ O halde, ilmi kanunlara varmanın yolu, tesadüfi

⁹ A.g.e., s. 57-58.

¹⁰ Amiran Kurtkan Bilgiseven, Sosyal İlimler Metodolojisi, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989, s.3.

¹¹ A.g.e., s.3.

faktörlerin etkisini gidermek ve faktörlerin etkisini kantitatif (niceliksel) olarak tespit etmek suretiyle izlenebilecek bir yoldur.

Fiziki realitede, sebep-sonuç münasebetlerinin tesadüfi faktörlerden arıtılması nispeten kolaydır. Çünkü fiziki olayların muhtemel sebeplerinden bazılarını saf dışı ederek tekrar tekrar tecrübe edebiliriz. Sosyal realitede ise, bu konuda bazı güçlüklerin göze çarptığı bir inceleme alanıdır. Bundan dolayı, fiziki ilimler deterministtir, yani muayyen bir faktörün belirli şartlar altında mutlaka aynı sonucu vereceği kesin inancına dayanır. Determinizmde olayların sebepleri tecrübenin dışında ve aşkın değildir; olaylar kendisinde ve tabiatın içindedir.¹²

Sosyal ilimlerin ise determinizmden yoksun olduğunu ileri sürenler olmuştur. Başka bir ifade ile sosyal ilimler çok faktörlüdür. Yani bir olayın birden fazla sebebi vardır. Kısaca, sosyal realitede sonuç üzerinde rol oynayan faktörlerin sayısı oldukça fazladır. Yani sosyal olaylar çok sebepli ilimlerdir. Kültür değişmelerinin çeşitli çağlarda farklı faktörlere ağırlık kazandıracak kadar farklı yorumlanması mümkündür. Bundan ötürü, araştırmacıların bu değişmelerde açıkça müşahade edilen ve her devirde değişen, faktörlerin etkisi altında kalmaları ihtimali vardır. Durum böyle olunca, sosyal ilimlerde sabit (değişmez) sebep-sonuç ilişkisinden söz etmek mümkün müdür?¹³ Ya da bütün bilimler için geçerli sayabileceğimiz ortak bir yöntem var mıdır? Yoksa her bilimin kendi özelliklerine uygun bir yöntemi mi vardır?

Bazı bilginler ve bilim felsefecilerine göre ortak bir yöntem vardır, bazılarına göre ise farklı yöntemler vardır. Birinci gruptakiler, bilimler arasındaki benzerliklere, ikinci gruptakiler ise farklılara dikkat çekmişlerdir. Bize göre bilimler arasında benzerlikler olduğu gibi farkların da var olduğu bir gerçektir.

¹² S.H. Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ankara, Akçağ Yay., 1990, s.46.

¹³ A.K. Bilgiseven, a.g.e., s.4.

Fazla ayrıntıya girmeden farkları şöyle açıklayabiliriz: İnceleme konularındaki ayrılıklar, inceleme konularına ait özelliklerin gerektirdiği farklı inceleme teknik ve işlemleridir. Temel benzerlikler ise şunlardır: Düşünme ve inceleme sürecinde izlenen ortak yöntem anlayışı ve ulaşılan sonuçların geçerliliğini saptama için kullanılan ortak ölçütlerdir.¹⁴

Bilim, dünyamızda olup biten olguları betimleme ve açıklama yoluyla anlama girişimidir. Olguları betimleme, onları saptama, sınıflama ve dile getirme gibi işlemleri kapsar.

Biz burada “bilimsel yöntemi” niteleme çabasında olduğumuzdan bizi bilim kolları arasındaki farklar değil, benzerlikler ilgilendirmektedir. Dolayısıyla çabamız bilimsel yöntemin tüm bilim kolları için geçerli sayabileceğimiz mantıksal yapısını belirlemektir. Fakat bu konuda çeşitli felsefe görüşlerini yansıtan değişik yöntemler ileri sürülmüştür. Örneğin empirikler için induksiyon (tümevarım), rasyonalistler için dedüksiyon (tümdengelim), pragmatistler için retrodüksiyon veya problem çözme, modern mantıkçılar için hipotetik dedüksiyon bilimsel yöntemin özünde yer alan mantıksal düşünme veya çıkarım türünü oluşturmaktadır.¹⁵

Biz bu çalışmamızda tümevarım (indüksiyon) ve tümdengelim (dedüksiyon) yöntemleri üzerinde duracağız. Doğru bilgiye ulaşmak için sağlıklı bir yöntemin nasıl olması gerektiğini İ. Haldun ve F. Bacon açısından inceleyeceğiz.

Bilimsel araştırmada ilk yöntemlerden olan tümevarım: Tekil olandan, özel olandan, genel önermelere varan yöntem; burada ve şimdi gözlenilmiş olanlardan belli bir türün bütün durumları için geçerli olan yasaya gider. Tam tümevarım ve

¹⁴ C. Yıldırım, a.g.e., s.66.

¹⁵ A.g.e., s.66-67.

eksik tümevarım olmak üzere ikiye ayrılır. Tam olan tümevarımda olanaklı olan bütün durumlar araştırılmıştır, bundan dolayı mantık açısından zorlayıcı bir niteliği vardır; tam olmayan (eksik), bundan böyle olası olan tümevarımdan tam olanı ayırmak gerekir.¹⁶ Kısaca, araştırma yoluyla bilinebilecek bir alandaki sabit sebep-sonuç ilişkilerinin ortaya konmasının hizmet eden yönleme tecrübecilik (ampirizm) denmektedir. Bilimsel araştırmada kullanılan ikinci yöntem tümdengelimdir. Tümdengelim: Tümel olandan tikelin, genel olandan özelin çıkarılmasıdır. Tümel bir önerme aracılığı ile somut bir olayın bilgisine ulaşmaktır. Deneye başvurmadan çıkarımlar yapılan düşünce biçimidir.¹⁷ Akılcılığı (rasyonalizm) en genel anlamda şöyle tanımlarız: Henüz tecrübe edilmediğinden ötürü bilinmeyen bir sahanın olaylarını düşünce ve muhakeme yoluyla çözmeye yarayan disiplindir.

İlk çağda Aristo'nun yöntemi hakimdir. Aristo'nun yöntemi akılcı (rasyonalist) bir yöntemdir. Aristo'ya göre doğru bilgiye mantıkla ulaşabiliriz. Mantık bize bilimsel araştırmanın tekniğini öğretir. Aristo'da mantık, bilimsel çalışmanın bir aleti (organon)'dır. Bu bilimde düşünmenin işleyici bütün yönleriyle araştırılmış, bu işlemenin kanunlu formları incelenmiştir.¹⁸

Orta Çağda Hristiyanlık (Kilise), felsefi düşünceyi bile Allah'ın mutlak gücüne ve iradesine karşı saygısızlık olarak gören zihniyetin baskısı altında; ilmi araştırmalar yapmak şöyle dursun, araştırmaya yol açacak faraziyelere dahi girişilmesi mümkün olmamıştır. Orta çağ Hristiyan felsefesi skolastik bir felsefedir. Aristocu ve Platoncu bir karakter taşır. Hakikati aramaktan çok, manastırlarda öğretilen bir takım öğretilerden ibarettir. Orta çağın yöntem

¹⁶ Bedia Akarsu, a.g.e., s.181.

¹⁷ A.g.e., s.181.

¹⁸ Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990, s.77.

anlayışı ise şöyledir: Akli vahiy ve iman hakikatlerine tatbik ederek, onların aklen ve felsefi olarak izahını yapmak ve kolay anlaşılır hale getirmek, kıyas yoluyla ispat ve üstatları şerh ve tefsir etmek, dolayısıyla bir takım itirazlara da cevap bulmaktır. Nassları sistemleştirip, mekteplerdeki gençlere öğretmek, böylece inançları temellendirip, itirazları çürütmek amacına dayanır. Aristo mantığına sıkı sıkıya bağlıdır. Akli dinin doğrularına uygulayarak inanç konularını kavranır kılmaya çalışır. “Anlamak için iman etmek” anlayışı bu felsefenin hareket noktasıdır. Skolastik felsefenin gayesi eğitim ve öğretim olup, araştırma değildir. Bu felsefe Platon ve Aristo’yu otorite olarak kabul etmiştir. Kendini daima otoritelere göre ayarlamıştır. Skolastik felsefede tabiatın doğrudan doğruya müşahedesi yoktur. Bu felsefe hakikati bizzat arayan bir felsefe değildir.¹⁹ Kısaca, Orta Çağ felsefesi akla önem vermiş, fakat deneye önem vermemiştir, diyebiliriz.

İbni Haldun XIV. asırda, batının skolaztizm zihniyeti içinde bulunduğu bir dönemde, hür bir ilim ve tefekkür aşkını gütmüştür. İbni Haldun, kendi görüşlerinin olaylara tamamıyla uygun olmasını istemektedir. Hakikati örten perdeyi kaldırmak ve nefsin kuşatan karanlığı dağıtmak için, yalnız eşyanın mahiyetinden çıkarılmış delillere başvurmak istiyor.²⁰

İbni Haldun’a göre tarih, toplum hayatının yüksek gayeleri uğrunda sadece olayları tespit etmeye ve onlar arasındaki sebep sonuç alakasını bulmaya çalışır. Bu ise “tarihte, benzer olayları, benzer şartlar ve sebepler, benzer şartları da benzer olaylar meydana getirir”, demektir. Bunun için, bugünkü sonuçlara dayanarak, geçmişe dair verdiğimiz hükümlerin doğru olduğunu söyleyebiliriz. Bu bize, gelecekteki olaylar hakkında da önceden bir fikir verebilir. Fakat bu yöntem (araştırma) tenkitçi bir görüşle ve önyargılardan uzak olarak yapılmalıdır.

¹⁹ S. Hayri Bolay, a.g.e., s.239.

²⁰ H.Z. Ülken-Z.F. Findıkoğlu, İbni Haldun, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1940, s.129.

Yönteminde deneyci, gözlemci ve tahlilci olan İbni Haldun, tarihin doğru ve isabetli bir şekilde araştırılabilmesi için, tarihçinin elindeki bilgilerin sağlam olması gerektiğini vurgulayarak, aksi halde yanlış hüküm ve sonuçlara varılabileceği kanaatindedir.²¹

Roger Bacon (1210-1294), Aristo mantığına karşı çıkmaktadır. O'na göre bilgiye ulaşan yol deney olmalıdır. Doğa araştırmacısıdır. Matematik dehasının da desteklediği gözlem ve araştırmaları, onu buluşlara ulaştırmıştır: Işınlardan kırılması, havanın yansımaları yasası ve takvim reformu. Roger Bacon, mistisizm ile empirizmi bir arada bulundurmaktadır. Gözlem ve deneylerin amacı doğa üzerinde bir güç kazanmaktır. Deneyi iç deney ve dış deney olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Dış deneyin amacı doğayı hakimiyet altına almaktır. İç deneyin amacı ise Tanrı tarafından ışıklanmaktır.²²

Roger Bacon'ın, doğa bilgisinin amaç ve anlamını "doğa üzerinde insanın bir egemenlik kurması" görüşü tam bir rönesans havasıdır.

O. William (1300-1349), deneyi her türlü bilginin temeli saymaktadır. Bilginin temeli deney olunca, önermeleri deneyde kontrol edilemeyen bir rasyonel (akılcı) teolojinin ya da ruhun ölümsüzlüğünü ispatlamak isteyen bir psikolojinin olamayacağı bellidir; dolayısıyla, Tanrı'nın birliği, sonsuzluğu, hatta varlığı kesin olarak ispatlanamaz. Tanrı ile, gerçeği aşan dünya ile ilgili bütün bilgilerimiz ancak inanç önermeleridir. Bu önermeler, Kutsal Kitabın otoritesi ile Kilisenin geleneğine dayanarak ancak inanılarak kabul edilebilir. Bunlar ispatlanamazlar.

O. William, inanç ve bilgi arasına giderilmez bir ayrılık koymuştur. Görüşleriyle felsefe ve bilimi teolojinin hizmetinden çıkarmıştır. Bilgi inançtan

²¹ Necip Taylan, İslam Felsefesi, İstanbul, Ensar Yay., 1991, s. 297.

²² M. Gökberk, a.g.e., s. 176-177.

bağımsız olmaya, kendi dünyasını bulmaya başlamıştır. Bu görüşte artık rönesansın belirtileri sayılır. Çünkü rönesans dinden bağımsız bir dünya kültürünün doğmasını amaçlamaktadır.²³

G. Bruno (1548-1600), evrenin sonsuz ve sınırsız olduğunu savunarak Aristoteles fiziğine karşı çıkmıştır. O'na göre felsefenin ilahiyat sorunlarıyla uğraşması boşunadır. Felsefenin görevi, doğayı bilmektir, doğanın birliğini kavramaya çalışmaktır.²⁴

Kopernik (1472-1543), güneş merkezli sistemi kurmakla modern astrominin hem temelini attı, hem de bilimsel düşünmeye yeni bir yön vererek, onu önceki çağların yanlışlarından kurtardı. Galileo (1564-1642) ise, bilimde kantitatif (niceliksel) deney yöntemini ortaya koymuştur. Cisimlerin düşme yasasına yol açan deneyleri, deneyi ölçme ve matematiksel ifade ile birleştiren yöntemin ilk örneğini oluşturmuştur. Galileo ile birlikte bir kuşak bilim adamının deneye yöneldiğini görüyoruz.

Kepler (1571-1630), mistik kafalı bir matematikçi olup, evrenin armonik bir düzende olduğu düşüncesini karmaşık bir matematik planda ispatlamaya çalışmaktadır. Ancak gezegenlere ilişkin gözlemlerin beklentisine uymadığını, gezegenlerin başka yasalara bağlı hareket ettiklerini saptadıktan sonra ispatlamaya çalıştığı düşünceden vazgeçti. Gezegenlerin yörüngelerinin çembersel değil eliptik olduğu ortaya çıktı. Newton'un yer çekimi yasası, oldukça basit matematiksel bir denklemlerle ifade edilmektedir. Mantıksal açıdan, doğrudan test edilemeyen bir hipotez niteliğindedir. Bu nedenle dolaylı yoldan doğrulanmıştır.

²³ A.g.e., s. 177-178.

²⁴ A.g.e., s. 230-232.

Newton (1642-1727), yer çekimi yasasını ortaya koymuştur. Newton, hipotezin doğruluğunun, hipotezden mantıksal olarak çıkarılan sonuçların gözlemsel olgulara uymasına bağlı olduğunu açıkça görüyordu. Bu sonuçları çıkarmak için, “diferansiyel hesap” denilen yeni bir matematiksel yöntem icat etmiştir.

Bilimsel yöntem gözlemle başlar; ama bununla yetinmez. Gözlem, betimlemeyi aşan matematiksel bir açıklama ile tamamlanır. Bu açıklamadan bir takım sonuçlar çıkarılır ve olgularla karşılaştırılır. Newton, soyut bir teoriye gidecek kadar yürekli, ancak öyle bir teoriyi olgular tarafından doğrulanmadıkça doğru saymayacak kadar ihtiyatlı bir kişidir.²⁵

Bilim ve yöntem konusunda düşüncelerini açıkladığımız bu filozof ve bilim adamlarının modern bilim ile yöntemi üzerinde olumlu etkileri olmuştur. F. Bacon ise modern bilimin öncülerindendir.

Modern bilimle birlikte, yöntem alanında da yeniden bir doğuş devri başlamıştır. F. Bacon’un katkılarıyla yöntem şu anlamı kazanmıştır. Reeli düşünmek ve reeli düşündürmeye vasıta (araç) yapılmıştır.

Doğayı bize tanıtabilecek yöntem de, Bacon’a göre tümevarım yöntemidir. Tümevarım bize olayların neliğini, özünü, formunu kavratır. F. Bacon, hipoteze yeterli değeri vermemiştir. Bilim tarihi ise bize şunu öğretiyor: En kötü hipotez hiç yoktan daha iyidir.

Bilimsel davranmak için iki şey gereklidir: Olgu ve düşünce. Bilim olgu toplamaktan ibarettir; tek başına düşünce yetmez, ne kadar akılcı olursa olsun. Bilimsel süreçler insan eylemini empirik olgu ile rasyonel düşünceyi birleştirerek

²⁵ C. Yıldırım, a.g.e., s. 213-216.

ilerlemede nitelenmektedir. Teori ve deney arasında sürekli bir ilişki vardır. Bilimin temelinde olgu ve düşünce vardır.²⁶

Felsefesinde bu noktayı vurgulayan, Whitehead, Galileo ile çağdaşlarının, mantıksal ve empirik yöntemleri ancak birlikte anlamlı görmeleri “Bilimsel Devrimin” başlangıcı saymaktadır. Whitehead’a göre, Orta Çağın doğaya yaklaşımı bizim ki kadar mantıksaldır. Onlara üstünlüğümüz daha fazla rasyonalist olduğumuzdan değil, mantıksal çıkarımlarımızı her adımda olguların denetiminden geçirme titizliğimizdir. Bilimsel Devrimden önceki görüş, hiyerarşik bir doğaya uygulanan skolastik bir mantıkla yetiniyordu. Bilimsel Devrim buna son verdi; rasyonel olanla empirik olanı, düşünce ile olguyu, teori ve pratik deneyi birleştirdi. Bilim bugün de bu birleşime dayanmaktadır.²⁷

17. y.yılın iki büyük düşünüründen R. Descartes mantıksal yöntemin, F. Bacon ise deneysel yöntemin öncüsü sayılır. Newton’un kafa yapısının oluşumunda Bacon kadar Descartes örneği de etkili olmuştur. Newton, matematiğin evrensel gücünde somutlaşan bu görüşü, deneyle birleştirerek iki geleneği kaynaştırmıştır. Yani akılla deneyi birleştirmiştir. Açıklamak isteğimiz şu: “Empirik ve mantıksal yöntemlerin birbirine dayanarak yürümleri zorunludur; birinde atılan bir adım, ötekinde yeni bir adıma yol açar. Empirik yöntemin olguları vurgulaması, teorik düşünörlere çıkarımlarını olgulardan yapmaları gerektiğini ögütlemesi doğaldır. Öte yandan, teorik düşünörllerinde bir dünya tasarımları ve bunun gerçeğe ne denli uyduğunu denetlemeleri de o derece doğaldır”.²⁸

²⁶ A.g.e., s. 193.

²⁷ A.g.e., s. 193-194.

²⁸ A.g.e., s. 194-195.

Newton'un yöntemi, akıl ile olgunun bir örgüsüdür. Bu örgüde Descartes'in mantıksal görüşü Bacon'un deney tutkusuyla birleşmiştir. Newton'un eşsiz matematik yeteneği ile birleşen üstün deneyciliği bu birleşimi simgeler. Newton hiç sapmayan bir sezgi gücüyle, mantıksal her seçeneği yoklayan üstün yeteneği ile en üst düzeyde deneyci ve kuramcı bir bilim adamıdır.²⁹

Bir araştırmanın en çetin ve en önemli aşaması ilk aşamadır. Sonraki aşamalarda ne denli etkin yöntemler kullanılırsa kullanılsın, eğer ilk adım yanlış ya da yüzeysel nitelikte ise, durumu düzeltmenin imkanı yoktur.

F. Bacon'a göre bilimde tüm kötülüklerin nedeni ve kökeni şudur: İnsan aklının gücünü yanlış yere yüceltip göklere çıkardığımız halde, ondan gerçek anlamda yararlanma yollarını aramayı savsaklarız. Bacon, zihnimizin temizlenmesini ister. Yürürlükte olan mantık, gerçeği bulmamıza yardım edeceğine, kökleri yaygın kavramlarda yatan bir takım hataları pekiştirmeye ve onlara süreklilik kazandırmaya yaramaktadır. Bu yüzden böyle bir mantık yarardan çok zarar vermektedir.

Tasım (kıyas) önermelerden, önermeler sözcüklerden oluşur, sözcükler ise kavramların simgeleridir. O halde, eğer kavramların kendisi karışık ve olgulardan aceleye gelmiş soyutlamalarsa, bunlara dayanan mantık yapısı sağlam olmaz. Bu nedenle tek umudumuz gerçek ve sağlam bir tümevarım (indüksiyon)'dır.

Doğruyu aramanın ve bulmanın iki yolu vardır: Biri duyu verilerden, tek tek olgulardan en genel aksiyomlara sıçramak, sonra da kesin doğru saydığı bu ilkelerden birtakım yargılara ve orta düzeyde aksiyomlara inmektir. Öteki yol yargıları duyu verilerinden ve tek tek olgulardan çıkararak, sağlam ve kesintisiz

²⁹ A.g.e., s. 197.

adımlarla sonunda en genel aksiyomlara erişmek biçimini almaktadır. Doğru olan, ama henüz denenmemiş yol işte budur.³⁰

Sözünü ettiğimiz iki yolda duyu verilerinden ve tek tek olgulardan yola çıkarak genellemelere ulaşır. Ne var ki aralarındaki fark büyüktür. Şöyle ki, biri olgusal verilere ayak üstü bir göz atmakla yetinir; diğeri onlara gereğince ve düzenli bir biçimde yerleşir. Gene biri hemen birtakım soyut ve yararsız genellemelere bağlanır; diğeri yavaş adımlarla doğa düzeninde varlığı bilinen sonuçlara ulaşır.³¹ “Zihinsel tartışmalarla kurulan aksiyomlardan yeni olgular bulmamız olanaksızdır. Doğanın inceliği, aklın inceliğini kat kat aşar. Ama, olgulara dayanılarak oluşturulan aksiyomlar bizi kolayca yeni olgulara götürür, böylece de bilim eylem gücü kazanır.”³²

Düpedüz doğaya uygulanan salt akıl yargılarına hipotez denilir. Bunlar ham düşüncelerdir. Öte yandan, doğru ve yöntemsel biçimde olgulardan çıkarılan yargılara, ayırımı kolaylaştırmak için, doğayı yorumlama da denilir. “Geçmiş çağların tüm akıl ürünleri bir araya gelip birleşse de bunlara dayalı hipotezlerle bilimde hiçbir ilerleme sağlanamaz. Çünkü aklın başlangıçtaki aşırı yanlışlıklarını, daha sonra ki yetkin ve düzenli işlemlerle giderme olanağı yoktur.”³³

Zihnimize yerleşmiş yanlış fikirlerden kurtulmanın en iyi yolu kavram ve aksiyomlarımızı gerçek tümevarım (indüksiyon)’la oluşturmaktır. Kuşkusuz bunları ortaya çıkarmakta son derece yararlıdır.

Araştırmamızda cevap bulmaya çalıştığımız temel soru şudur: Bir araştırmaya girişirken ilk yapmamız gereken şey nedir? Sorumuzu şöyle de

³⁰ A.g.e., s. 205.

³¹ A.g.e., s. 206.

³² A.g.e., s. 206.

³³ A.g.e., s. 206.

sorabiliriz: Araştırmacının gerçek bir bilimsel çalışma için uyması gereken kurallar nelerdir? Bu soruya Bacon, şöyle cevap vermektedir: Kişi tüm peşin yargıları ya da yanlış fikirleri bir yana bırakarak induktif yoldan gitmelidir. Her türlü önyargı ya da hipotezlerle “doğaya yaklaşımdan kaçınılması”nı öğütüyor. Ayrıca, yerleşmiş “hataları pekiştirmeye ve onlara süreklilik kazandırmaya” yaradığı için biçimsel mantığın bir kenara atılması gerektiğini savunmaktadır.³⁴ İ. Haldun’a göre ise nakil ve rivayet araştırmacıları hataya düşürür. Bundan dolayı, araştırmacıların inceleme yaptıkları toplumun sosyal kurallarını, örflerini, adetlerini, ahlaki yapılarını, inançlarını ve diğer hallerini bilmeleri ve bu hallerin sürekli değişmekte olduklarını dikkate almaları gerekir. Aksi halde araştırmaları sağlıklı olmayacaktır.

Bilim adamının (araştırmacının), insan zihnine yerleşmiş önyargılardan uzak durması gerekir. Bu noktada önyargı kavramını tahlil etmemiz gerekir. Önyargı: “Bir kişi, bir görüş, ya da bir şey hakkında, belirli bir takım koşullara, olay, durum ve görüntülere dayanarak önceden edinilmiş ya da oluşturulmuş olumlu ya da olumsuz fikir. Kişinin genellikle çevresinden, içinde bulunduğu ortamdan edindiği, düşünceyi engelleyen öznel hüküm olarak önyargı incelenme gereği duyulmadan benimsenen ve kişinin zihnine çoğu kez aldığı formasyon, eğitim ve çevre tarafından yerleştirilen düşünce ve sanıyı, belli bir şey, kişi, olay, düşünce, vb. hakkında, yeterli bilgi ya da malumat sahibi olmadan oluşturulan tavrın ürünü olan, olumlu ya da olumsuz kanaati ifade eder. Bu bağlamda, bir teze duygusal olarak bağlanmaktan, öncülleri, nesnel bir biçimde değil de, önyargılı olarak değerlendirmekten oluşan formel olmayan yanlışa önyargı yanlışı adı verilir.”³⁵ Önyargıyı şöyle de tanımlayabiliriz: “Bir kimse veya bir şey hakkında

³⁴ A.g.e., s. 206.

³⁵ Ahmet Cevizci, Paradigma Felsefe Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yay., 1999, s. 660.

belirli şart, olay veya görüntülere dayanarak önceden edinilmiş olumlu veya olumsuz fikir, peşin hüküm”³⁶. Kısaca, önyargı, bir şeyi yeterince bilmeden varılmış kanı; önceden verilmiş yargıdır.

F. Bacon, önyargılara kendi deyimiyle idola adını vermektedir. İdola: “İnsanın doğasında yerleşik olan ya da sonradan kazanılmış olan ve gerçek bilgiyi engelleyen önyargılardır. Örneğin, İdola fori: çarşı idolleri, kamusal ve toplumsal yaşamın belirlediği önyargılardır; bunların kaynağı da dildir. Geçmiş çağların dilde kalıplaşan görüşleri bizim için birer önyargı olmuşlardır.”³⁷

Önyargılar, gerçekliği aşırı basitleştirme, kategoriz etme ve genelleştirmeden doğar. Bu işlemler, insan zihninin insana kurduğu tuzaklardır. Zan ve önyargılardan kurtulmanın yolu, bilgiyi bir süreç olarak görmek ve gerçeklikle ilgili bilgilerimizi tam ve son bilgiler olarak kabul etmemektir.³⁸

F. Bacon’a göre; “İnsanın anlamasını idoller ve yanlış kavramlar yönetmektedir. Böylece doğru, insan zihnine girecek açık yol bulamamaktadır. Eğer kapı açılabilirse, bilim ve doğru tekrar insanın olabilir. Biz bunu başarmak ve tehlikeyi yok etmek için idollerle savaşmalıyız. Çünkü idoller, insan zihninin kuruntuları ve önyargılarıdır.”³⁹

Bacon’a göre, temel amacımız doğaya egemen olmaktır. Doğaya egemen olabilmek için ilk yapmamız gereken şey, önyargılardan kendimizi kurtarmalıyız. Doğanın dünyasına girerken, önceden edinmiş olduğumuz yargılar ile sanıları bir yana bırakmamız gerekir. İnsan zihni bir takım putlarla, kuruntularla, Bacon’un deyişiyle “idol”lerle yüklüdür. Doğanın kendi gerçeğine uygun olan temiz tasarımını elde etmek istiyorsak, insan zihnindeki bu idollerin kökü kazınmalıdır.

³⁶ Meydan Larousse, İstanbul, Meydan Yayınevi, 1989, C. IX, s. 767.

³⁷ Bedia Akarsu, a.g.e., s. 102.

³⁸ Kadir Canatan, “Ötekini Anlamak: Hikmet Sosyolojisi” Sözleşme, Sayı: 12, 1998. s. 10.

³⁹ A. Kadir Çüçen, “Francis Bacon”, Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 18, Kış-1995, s.53.

Bacon'a göre, doğru bir doğa bilgisi elde etmek için ve doğa karşısında yanılmalardan kurtulmak için bu idollerden arınmak gerekir.⁴⁰

Bacon'a göre bu idoller bütün ilimler için geçerlidir. Bütün ilimlerin bunlardan kurtulması gerekir.

İ. Haldun'a göre ise, araştırmacıları hataya düşüren yedi yanılma kaynağı vardır. Bunlar: İnsanın herhangi bir mezhebin veya grubun üyesi olması, olayların meydana geldiği cemiyetin medeniyet seviyesini bilmemek, tarihi olayları nakleden ve rivayet edenlerin yanılma ihtimali, araştırmacıların araştırılan olaylarla ilgili fertlerin etkisinde kalmaları, araştırmacıların kendiliğinden yanılmaları, beşeri olan aldanma temayülü ve araştırmacıların yanlış zanların etkisinde kalmalarıdır. İşte bu hata sebeplerine dikkat edilmediği zaman yapılan araştırmalar sağlıklı ve objektif olmaz.

⁴⁰ M. Gökberk, a.g.e., s. 243.

I. BÖLÜM

İBNİ HALDUN'UN YÖNTEMİ VE ÖNYARGI ANLAYIŞI

I.1- İbni Haldun'un Yöntemi

İbni Haldun, sosyal olayları incelerken, bir fizikçinin fiziki realiteyi yoklaması gibi, sosyal realiteyi incelemiştir.

İ. Haldun'un yöntem anlayışına geçmeden önce yöntemin tanımını bir kez daha yapalım: Belli bir amaca ulaşmak ya da bir problemi çözmek için izlenen yol, kullanılan işlemdir. Bilimde, olguları belirleme, açıklama ve açıklayıcı hipotez veya kuramları olgulara giderek yoklama tutumudur.⁴¹

İbni Haldun'un yönteminin birinci özelliği tarihi yönteme dayalı olmasıdır. İ. Haldun, tarihe müşahedeci bir gözle bakılması gerektiğini savunmaktadır. Sosyal olayların fiziki olaylar gibi tekrar edilme imkanı olmadığı için tarihin, sabit sebep-sonuç münasebetlerinin bulunup ortaya çıkarılması gerekir.⁴²

İ. Haldun, tarihi, çağımızda dahi tarihçilerin pek azının kavrayabileceği bir şekilde kavramış ve tarif etmiştir: "Tarih, insanların ve kavimlerin hal ve durumlarının nasıl değişmiş olduğunu, devlet sınırlarının nasıl genişlemiş, kuvvet ve kudretlerinin nasıl artmış bulunduğunu, ölüm ve yıkılma çağı gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildirir. Bu, tarihin zahiri (açık anlaşılan) manasıdır. Tarihin içinde saklanan mana ise incelemek, düşünmek, araştırmaktan ve varlığın (kainatın) sebep ve illetlerini dikkatle anlamak ve hadislerin vuku ve cereyanının sebep ve tertibini inceleyip bilmekten ibarettir. İşte bundan dolayı tarih şerefli ve hikmetin içine dalmıştır."⁴³

⁴¹ C. Yıldırım, a.g.e., s. 252.

⁴² A. K. Bilgiseven, a.g.e., s. 54.

⁴³ İ. Haldun, Mukaddime (Çeviren: Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, M.E.B. Yayını, 1997, C. I, s.5.

Tarih, gelip geçen kavimlerin hal ve ahlaklarını, Tanrı elçilerinin kılık, hal ve hareketlerini, hükümdarların ve idare ettikleri devletlerin durumunu ve takip etmiş oldukları politikayı öğretir.⁴⁴ Tarih kaynaklara, türlü bilgilere, dikkatli bakış ve incelemelere, kalplerde kanaat ve inanç oluşuncaya kadar tespitte muhtaçtır. Aksi halde, sadece, nakil ve rivayete dayanan bilgiler araştırmacıyı yanıltır ve hataya götürür.

Tarihçiler, Tanrı'nın kitabını tefsir edenler ve rivayet üstadları, naklettikleri haber ve rivayetlerin doğru ve zayıf olduğunu incelemeden, yalnız nakil ve rivayete güvenerek aktardıkları, kanun, usul ve benzerleri ile karşılaştırmadıkları, hikmet ve felsefe bakımından incelemedikleri ve kainatın tabiat ve kanunlarına göre ölçmedikleri, naklettikleri haberler üzerinde dikkatle düşünerek haber verilen olayların meydana gelmesinin mümkün olup olmadığına inanarak nakletmedikleri için yanılmışlar ve doğru yoldan saparak vehim ve hata çöllerinde yollarını kaybetmişlerdir.⁴⁵

Tarihçilerden bir çoğu bu gibi hikaye ve haberleri naklederken yanılmışlar ve ayakları kaymış, fikirleri yanlışlıklara takılmış, zayıf fikir sahipleri ölçü ve mukayeselerden gaflet edip, hepsi de bu haber ve hikayeleri bunlardan nakletmişlerdir. Bunlar da bu haber ve hikayeleri incelemeden ve dikkatle düşünmeden, doğru olarak telakki etmişler, ve bunun bir sonucu olarak bu haberler hafızalarda yerleşmiş, bu yanılmalar tarih ilmini zayıf ve karışık bir ilim haline getirmiş, bu haber ve hikayeleri gözden geçirenler de bunları inceleyerek doğrusunu yalanından ayırabilecek derecede bilgi ve ölçü sahibi olmadıklarından, bu yalan haberleri halk olduğu gibi bunlardan nakletmiştir. Bundan dolayı bu bilimlerle meşgul olan sosyal kural ve kanunları, varlığın tabiatlarını ve

⁴⁴ A.g.e., s. 18.

⁴⁵ A.g.e., s. 18-19.

kavimlerin, ülke ve asırların hallerini, hadiselerin cereyanları, ahlak ve adetlerin, akide, din ve mezheplerin ve diğer hallerin değişmekte olduğu ve bu hallerin, değişmelerin tesirlerini bilmeye, bunların geçmişteki hal ve durumları ile, hali hazırdaki durum ve halleri arasındaki başlıkları ve birbirine uygun olan ve olmayan yönlerini anlamaya, hal ve olayların birbirine uymasının ve benzeyişlerinin ve başlıklarının sebeplerini incelemeye devletlerin, millet ve dinlerin usul ve kaidelerini ve ortaya çıkışlarındaki başlangıç hallerini ve değişmelerini icabettiren sebepleri, bu devletleri idare edenlerin hallerini ve haberlerini bilmeye muhtaçtır. Bu incelemeler sayesinde tarihçi, ortaya çıkan her olayın sebeplerini ve her haberin asıl ve mahiyetini anlar, naklettiği haberleri elindeki ölçü ve yöntemlerle karşılaştırır, bu kanuna uygun ve bu kural ve kanunlara göre cereyan etmiş ise haber doğru sayılır, yoksa uydurma kabul edilerek bir tarafa atılır. Eski bilginler işte bu sebeplerden dolayı tarih bilimini büyük ve yüce olarak kabul ettiler.⁴⁶

İbni Haldun bu tarihçilere örnek olarak Taberi, Buhari ve onlardan önce İbni İshak'ı vermektedir. Ona göre bunların bir çoğu bu esası unutarak yazdıkları eserler, yazanın cehaletini ortaya koydu, halk bu bilgi alanında bilgisiz kaldı. Bunlar tarih mütalaasını, nakil ve rivayeti ve tarih içine dalmayı görev saydılar ve kolaycılık gösterdiler. Bunun bir sonucu olarak, bağlı olan develer, başları boş bırakılan develerle ve tanelerle kabuklar birbirine karıştı. Bu develer, otun iyisini kötüsünden ayırmadığı gibi, tarih yazanlarda doğru haberleri yalan ve uydurmalarından ayırmadılar.⁴⁷ Demek ki, olayların sebeplerini ve durumlarını iyice araştırmadan, zayıf ve esası olmayan rivayetlerin anlatılması tarihçileri yanılığa düşürmektedir. Yani taklit her zaman insanları hataya sürüklemektedir.

⁴⁶ A.g.e., s. 65-66.

⁴⁷ A.g.e., s. 66.

Tarih bilimi ile meşgul olanı yanıltan ve ona belirsiz kalan diğer bir hal var ki, o da kavimlerin ve boyların hal ve durumlarının asırların ve günlerin geçmesiyle değişmekte olduğunu unutmaktır. Bu, pek gizli ve belirsiz bir hastalık olduğu için, bu hastalığı teşhis etmek zordur. Çünkü bu değişiklikler ancak uzun asırlarda meydana geldiğinden, bunu ancak insanlardan pek az ve sayılı kimseler anlayabilir. Bu da âlem ve kavimlerin hallerinin, adet, inanç ve akidelerinin bir şekilde ve çağların geçmesiyle bir halden diğer hale geçmesinden ileri gelmektedir. Bu değişiklikler şahıslarda, vakitlerde, şehirlerde meydana geldiği gibi, bölge, zaman ve devletlerde de meydana gelmektedir. Bu, Yüce Tanrı'nın kulları ve mahlukları ve bütün varlıklar için yaratmış olduğu bir kanundur.⁴⁸

Her devletin, kendilerine mahsus halleri, kuralları, siyasetleri, sanayileri, ayrı ayrı dilleri, adetleri ve kendi cinslerinden olan fertlerle aralarında ortak olan özellikleri ve dünyayı imar tarzları vardır. Tarihçilerin bu önemli noktayı göz önünde bulundurmaları gerekir.

Devletlerin, birinin arkasından diğeri kurulmaya devam ettikçe, başkalık ve değişiklik artar, nihayet örf ve adetler büsbütün değişir. Kavimler ve boylar birbiri arkasından devletler kurdukça ve hükümdarlar gelip geçtikçe, örf, adet ve hallerde başkalıklar ve değişiklikler meydana gelmeye devam eder. Karşılaştırmalar ve birbirine hikaye edişler insanlar için belli bir tabiattır. İnsanlar yanılmaktan emin değillerdir. Yanılarak ve unutarak anlatmak (nakil ve rivayet etmek) insanı yanıltır. Dinleyen kimseler geçip giden kavimlere dair bir çok haberler işitirler, durumlarda meydana gelen değişiklikleri ve inkılapları düşünmeden, ilk anda var olduğu gibi anlar ve bu haberleri gördükleri ile

⁴⁸ A.g.e., s. 66-67.

karşılaştırır (mukayese eder), fakat aradaki başkalık ve değişiklik büyük olduğu için büyük bir hataya düşmüş olur.⁴⁹

İ. Haldun'a göre, tarihçilerin, devletlerin hallerini anlatırken ve hükümdarlarının hal tercümelerini tertip ederken hükümdarın adını, soyunu, baba ve annesini, eşlerini, lakabını, mührünü, kadısını, kapıcı başısını ve vezirini anlatmalarının hiçbir faydası yoktur.⁵⁰

İ. Haldun'a göre, dıştan bakınca tarih, eski günlerden ve devletlerden, eski çağlarda geçen olaylardan haber veren bilim dalı olmaktan ibarettir. Ağızdan ağıza geçen sözler ve öyküler anlatılır. Anlatılanlardan özdeyişler çıkarılıp sergilenir. Toplantı yerlerinde kalabalık belirdeği zaman dinleyenler bunlarla eğlendirilir. Düşünürümüz bu anlayışı, tarihin dış yüzünde olan diye niteliyor, bu tür tarihçiliğe de yüzeysel tarih gözüyle bakıyor. O'na göre gerçek tarih bu değildir, tarihin bir de "iç yanı", derinliğı vardır. Tarih, derinliğine inilerek bakıldığında tutarlı bir bakıştır, bir incelemedir. Hem olup bitenleri nedenleriyle birlikte incelemedir, nedenlerine bağlamadır, ne var ki bunun ilkeleri çok incedir, olguların nasıllarını ve nedenlerini derinlemesine bilmedir. Bundan dolayı, tarih, temel bilimdir. Hikmet'e de bütünüyle girmiştir. Onun için "hikmet" (felsefe) bilimlerinden sayılması doğaldır.

Tarihi, inceleme, gözlem ve araştırmaya dayanan bir bilim olarak gören İ. Haldun, hikayeci tarihe ve aktarmacı tarihe karşı çıkmıştır. O'na göre, İslam dünyasındaki tarihçilerin ileri gelenleri, geçmiş günlerin haberlerini toplayıp, yazdıklarının arasına koyarak sakladılar. Sonra asalaklar gelip yanlışın aldaticılarına o haberi kattılar. Bu alanda sanılara, kuruntulara kapıldılar; kimi zamanda bilerek haber uydurdular. Abartılı söylentilerden yıldızları aldılar,

⁴⁹ A.g.e., s. 69.

⁵⁰ A.g.e., s. 73.

ötekilerle karıştırıp piyasaya sürdüler ve uydurdukça uydurdular. Daha sonra gelenlerin çoğusu bunlara uydular, haber aktarıcılığında onları izlediler. Olguların ve durumların nedenlerini düşünüp kavramadan, öncekilerden nasıl işitip aldılarsa bize öyle iletiler.⁵¹

İ. Haldun, bu açıklamalarıyla tarih felsefesini açığa vuruyor ve yüzeysel ve aktarmacı tarih anlayışına karşı çıkıyor. Tarih felsefesi, geçmişte neler olup bittiğini araştıran, tarih biliminden farklı olarak, geçmişte olup bitenlerin nedenlerini araştırır. Tarih felsefesini şöyle de tanımlayabiliriz: Tarihin tüm akışının ve anlamının yorumlanmasıdır. Tarihin özünün ve gidişinin, yapısının, ana biçimlerinin ve tarihsel gerçekliğin kuruluş yasalarının araştırılmasıdır. Yaşanan tarih açısından yorumlanması; insanın kendi tarihsel varlığının bilincine varması ve kendini anlamasının aydınlığa çıkarılmasıdır.⁵² İ. Haldun'a göre de toplumsal olayların nedenini yine toplumun kendinde aramak gerekir. Tarih bilimiyle uğraşanları yanıltan şey, ulusların hal ve durumlarının değişmekte olduklarını unutmaktır.

Tarih biliminin gözlem ve eleştiri yöntemine bina edilmesi gerektiğini vurgulayan ilk tarihçi İ. Haldun'dur.⁵³ Bundan amaç, rivayetlerin akıl ve tecrübe ışığında eleştiri süzgecinden geçirilmesi ve olaylara ilişkin hangi sebeplerin hangi sonuçları doğurabileceğinin bilinmesidir. Tarihle uğraşan insanların her şeyden önce siyasetin prensiplerini, eşya ve olayların varoluş tabiatlarını, toplumlar ve bölgeler arasındaki farkları, geçim tarzlarını, gelenekleri, eğitim biçimlerini, zamanın geçmesiyle toplumsal pratiklerinde değişeceğini ve benzeri şeylerin hepsini, sonuç olarak olayların ortaya çıkışlarının bütün tabii sebeplerini bilmeleri

⁵¹ Sezgin Kızılcıkelik, Sosyoloji Teorileri, Konya, Emre Yay., 1994, C.I, s. 46-47.

⁵² Bedia Akarsu, a.g.e., s.170.

⁵³ Zeki Velidi Togan, Tarihte Usul, İstanbul, Enderun Yay., 1985, s. 159.

zorunludur. İ. Haldun'un bu yaklaşımı, yaşadığı dönem itibariyle hiçbir yerde olmayan yeni bir anlayıştır.⁵⁴

İbni Haldun'un yönteminin ikinci önemli özelliği ise, determinizme dayanan bir sosyal değişme fikrine bağlı olmasıdır. İbni Haldun sosyal değişme ile ilgili görüşlerini ümran (medeniyet), asabiyet (toplumsal bilinç) ve tavırlar (devletin kuruluş, gelişme ve yıkılış süreci) ismini verdiği kavramlarla açıklamaktadır. Bu kavramları çalışmamızın ileri safhalarında geniş bir şekilde açıklayacağız. İ. Haldun'un determinizmi maddi ve manevi faktörlerin hepsini içermektedir.

İbni Haldun'a göre değişme, Tanrı'nın bütün varlıklar için koyduğu yasadır. Toplumlarda insanlar gibi doğar, gelişir ve ölürler.

İ. Haldun'un tarih anlayışının iki önemli özelliği vardır: Birincisi, konu olarak toplumu ve toplumsal yaşamı alması, ikincisi ise getirdiği yöntemdir. Bu iki temel unsur, onun "yeni bilim" diye nitelendirdiği ve haklı olarak kendisinden önce bilinenler arasında hiçbir tarihçinin haberi olmadığını belirttiği bilme (sosyolojiye) önem ve özellik kazandırıyor. O, "yeni bilim"in konusunu "insana özgü ümran ve insana özgü toplum" olduğunu vurguluyor.

Ümran kelime olarak, mamurluk, bayındırlık, bayındırlaşma ile uygarlık, ilerleme, refah ve mutluluk anlamı taşıyor. Arapça bir kelime olan ümran, genellikle uygarlık, toplum, insan işbirliği ya da kültür olarak çevrilir. İ. Haldun, ümran kelimesini, uygarlık, toplumsal yaşam, toplumsal ilerleme ve toplumsal kalkınma anlamında kullanılır. Ümran, insanların yeryüzünün insan yaşayabilecek yerlerinde cemiyetler halinde bir araya toplanarak dünyayı imar etmeleri anlamındadır.⁵⁵

⁵⁴ Neşet Toku, İlm-İ Umran İbni Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce, İstanbul, Beyan Yay., 1999, s.95.

⁵⁵ Sezgin Kızılcılık, a.g.e., s. 48-49.

İbni Haldun'a göre beşerin sosyal hayatının hal ve tabiatını gözden geçirmek gerekir. Biz bu yöntem ile insanların sosyal hayatına sonradan katılan şeylerden, toplumun yapısından veyahut yanlış ve önemsiz ya da doğru olması imkansız olan şeyleri birbirinden ayırdedebiliriz. Bu yolda hareket ettiğimiz taktirde bu usul bizim için bir kanun teşkil eder ve bu kanunla ölçerek haberlerin doğrusunu yalanından ayırdedebiliriz. Bu kanun bizim için ölçü olup, tarihçiler nakledecekleri haberlerin doğru ya da yalan olduğunu bu kanun vasıtasıyla incelerler. Dünyanın insan yaşayabileceği yerlerinde bir olayın meydana gelmiş olduğunu işittiğimiz de, biz bu kanuna baş vururuz, o olayın meydana gelmesi mümkün ise kabul, yoksa yalan ve uydurma olduğuna hükmederek haberi reddederiz.

Düşünürümüze göre, toplumu açıklamayı amaçlayan tarihin bağlandığı koşulları biçimlendiren belli öğeler vardır, bunlarda gelenek, töre, inanç, yönetim, eğitim-öğretim ve kültürdür. Bu öğelerin toplamı uygarlık denen başarılar bütünü yarattığından tarihi uygarlığın bilimi olarak nitelendirir.⁵⁶

İbni Haldun'a göre tarih, insan ve toplumla ilgili bir bilim olarak, belli ilkelere dayanır. Nedensellik, değişik, benzerlik ve benzemezlik adı verilen bu ilkeler evrenseldir. Uygarlık ya da insanlık bu ilkelerle açıklanabilir, anlaşılabilir. Tarihin ilkelerine göre anlatılması gereken olaylarda biri somut, öteki görelî olmak üzere iki özellik bulunur.

Bu özellikler de ülkelerin durumları, yaşam biçimleri, uygarlık aşamaları gibi konulardan kaynaklanır. Her ülke kendi özelliğine göre açıklanabilir. Bu açıklama özelliği tarihte yöntem sorununu dile getirir. Tarihsel yöntemin temelini gözlem, değişim, benzerlik ve benzemezlik ilkelerine dayanan akıl yürütme

⁵⁶ A.g.e., s. 50.

oluşturur. Toplumsal değişimler ancak gözlemle saptanabilir. Değişimler çağlarla, dönemlerle, toplumsal yapılarla, değerler ve davranışlarla bağlantılıdır. Bunlar kuşaktan kuşağa aktarılırken olduğu gibi kalmaz, birtakım yeni özellikler ve yeni nitelikler kazanır. Bu sürekli değişimleri gözönünde bulundurmamak tarihin yöntemle ilgili bir sorundur. Evrenin ve toplumların yapısı durağan değil değişkendir. Tekdüze oluşan ve gelişen bir olay yoktur. Bu nedenle tarih alanında egemen süreç değişmedir. Her toplumun kendine özgü bir oluşum, gelişim ve yıkılış şekli vardır. Tarihin bir görevi de bunu açığa çıkarmaktır. Kısaca, İ. Haldun için tarihsel yöntem eleştiriye dayanmalı, ele alınan olayın geliştiği toplumun yapısı ayrıntılarıyla bilinmelidir. Araştırmacının her türlü duygusal eğiliminden, önyargıdan uzak kalması gerekir.⁵⁷

İbni Haldun'a göre tarihçiler, hikaye ettikleri olaylarda yer alan mal, para, asker sayıları aklın kabul etmeyeceği ölçülerde abartılmıştır. Yine tarihçilerin bir kısmı gerçekte mevcut olmayan olaylar ve yerlerle, yani uydurmalar, masallar, efsanelerle ilgilidir. Bazı tarihçiler ise, zamanla meydana gelen değişimleri göz önünde tutmadan geçmişte olup bitmiş bazı olayları yanlış değerlendirmiş ve yorumlamışlardır.⁵⁸ İbni Haldun tarihi olaylara baktığı zaman, onların gerilerinde ve altlarında yatan ve onların neden o şekilde ve o nitelikte ortaya çıktıklarını anlaşılabilir kılan bu tip tabiatların, bu tabiatlarından çıkan zorunlu birtakım bozukluklar ve hallerin varlığını gözlemektedir. İşte bu tarihi tabiatları ve onların zorunlu araz ve hallerini inceleyerek bir bilim olarak da ümran ilmini önermektedir. “Çünkü bir tarihçi, konusu olan herhangi bir olayla ilgili haberleri bu ümran ilminin sağladığı verilerin mihengine vurduğunda, tarihte neyin

⁵⁷ A.g.e., s. 51.

⁵⁸ Ahmet Arslan, İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987, s.49.

gerçekleşebilir, neyin gerçekleşemez, neyin mümkün, neyin imkansız olduğunu bileceğinden, bu haberlerin bizzat kendileri bakımından doğru mu yanlış mı olduklarını adeta önceden ve a priori bir kesinlikle bilmek imkanına kavuşacaktır.”⁵⁹

Tarihçilerin, tarihi olayların yapısı hakkında, onları güvenilir, sağlam bir ilmin konusu yapmaktan engelleyen kusurlu bir anlayışa sahip olmalarıdır. Tarihin konusu hakkında doğru bilgiler veren bir ilim olması için, tarihi olayların birtakım düzenlilikler içinde ortaya çıktıklarının kabul edilmesi gerekir. Başka bir deyişle tarihi olayların temelinde bazı süreklilikler ve devamlılıklar bulunmaktadır. Her tarihi olayın kendisine uygun olarak ortaya çıktığı “tarihi tabiat”lar vardır. Tarihçi, bu tarihi tabiatlardan hareketle karşısına çıkan olayın doğru mu yanlış mı olduğunu kestirme imkanına kavuşacaktır. Kısaca böyle bir bilim dalı bize, tarihi haberlerde doğruları yanlışlardan ayırmamızı sağlayacak bir “ölçüt”ü verecektir. Tarihçi, malzemesi olan tarihi haberler içine yanlışların sızmasını engellemek istiyorsa, böyle bir yardımcı bilim dalına mutlak ihtiyacı olduğunu bilmelidir. Böyle bir bilim dalı da mümkündür ve adı da ümrandır. Ümran “insani” olan bir olayı ifade eder. İnsanın toplumsal hayatını ve örgütlenmesini ifade eder. Ümran bir eleştiri yöntemidir ve yanlışların tarihe sızmasını engelleyecektir. Tarihçilerin hataya düşmelerinin ana nedeni böyle bir yöntemden yoksun olmalarıdır.⁶⁰

İbni Haldun’a göre, “Tarih yalnız gerçek olgular değildir; aynı zamanda bu olguların gerçekleşmesini gerektiren şartların tahlilidir.”⁶¹ O, tarihi şartlar deyince

⁵⁹ A.g.e., s. 8.

⁶⁰ A.g.e., s. 52.

⁶¹ H. Ziya Ülken, İslam Felsefesi, Ankara, Selçuk Yay., 1967, s. 230.

insani kurumları, örf ve adetlerini, inançları, siyasi şekilleri ve kültürü anlamaktadır.

İ. Haldun, sosyal olguların sistemleştirilmesinde bir bilime ihtiyaç olduğunu söylemektedir. Bu bilim tarihi hakikat bilimidir. O'na göre bu universeldir, mutlaktır ve değişmezler; insanlık alemini belirlerler, ilkeler ve akıl edilir hale koyarlar. Bu ilkeler bize doğruyu yanlıştan ayıran kriter verirler ve bu kriter gerçeği anlamak için zaruridir. Böylece hangi şartların öze ait, hangilerinin araza ait olduklarına karar verebilir. Bundan dolayı biz tarihi olgularda doğruyu yanlıştan ayıran bir kanun bulabiliriz.

Hal ve geçmiş içiçedir; fakat hal geçmişten birçok şeyi saklar. Öte yandan ondan ayrılır. Tarihçi karşılaştırma yaparken dikkatli olmalıdır. Şartların değişmesi hesaba katılmazsa yanlışlığa düşebiliriz. İnsan kurumları ağır ağır, fakat devamlı olarak değişirler. Tarihçilerin başlıca yanlışlarından biri kavimler ve nesillerin hal ve şartlarında çıkan değişmelerin yanlış anlaşılmasından ileri gelir. Bu yanlışla kolay görülemez. Çünkü bu değişmeler uzun devirlerde cereyan eder ve insanların hayatı onları görmeye yetmez.⁶²

İbni Haldun, sosyal değişme ile ilgili görüşlerini, ümran, asabiyet ve tavırlar ismini verdiği kavramlarla açıklamıştır. İ. Haldun'un determinizmi maddi ve manevi faktörlerin hepsini içermektedir. İbni Haldun ümran kavramıyla maddi-iktisadi bir determinizm gütmüştür. Ümran kavramını medeniyet ve medeni yaşayış anlamında ele almaktadır. Ümran kavramını bedevi ümran ve hazeri ümran diye ikiye ayırmaktadır.⁶³

⁶² A.g.e., s. 231.

⁶³ Ümit Hassan, İbni Haldun'un Metodu ve Siyaset Felsefesi, Ankara, Siyasal Bilgiler Fak. Yay., Sevinç Matbaası, 1977, s. 190.

Bedevi ümran (ilkel kültür), ister göçebe hayatı, ister yerleşik hayat yaşasın, sanayileşmemiş, zenaatlarını geliştirememiş, iş bölümüne ve farklılaşmaya maruz kalmamış toplumlardır. Bunlarda bilim ve teknik gelişmemiştir. Buna karşılık yardımseverlik duygusu, yiğitlik ve kardeşlik duygusu güçlüdür. Hile ve kötülük yaygın değildir, gösterişe ve lükse düşkünlük yoktur. İ. Haldun ümran kavramıyla maddi kültür ile ona uygun düşen manevi kültürü de kasetmektedir. Fakat bunu maddi kültürün bir sonucu olarak görmektedir.

Hazeri ümran (gelişmiş kültür) kavramıyla ise gelişmiş medeniyet seviyesini ifade etmektedir. Yerleşik hayata geçilmiştir, ilim ve teknikte gelişme sağlanmış ve bundan doğan gelir farkları, tabakalaşma, istismar, lükse düşkünlük, sefahat ve ahlaki zayıflık gibi özellikler ortaya çıkmıştır.

İ. Haldun'a göre, maddi kültürle manevi kültür arasında determine bir ilişki vardır. Maddi kültür manevi kültürü tayin etmektedir. Örneğin, önceden küçük bir çevrede bitki ve hayvanlarını toplama ve avlama ile geçimlerini sağlayan ve bu kaynakların bol olduğu yerlere ve mevsimlere göre bir yerden bir yere göçen (basit bir teknolojik bilgiye sahip) kitleler, nüfusun artması veya kaynakların azalması sebebiyle köy ve tarım hayatına geçebilirler.⁶⁴

Hazeri ve bedevi ümran kavramları ile İ. Haldun hem maddi hem manevi faktörleri bir arada düşündüğü kabul edilirse, o taktirde öne sürdüğü determinizmin sırf maddi-iktisadi bir determinizm olmadığını kabul etmek gerekir. "Şu halde, İbni Haldun'un ümran kavramı ile ilgili fikirlerinin ilk bakışta iktisadi ve coğrafi manada bir maddi determinizme dayalı olduğu izlenimi uyandırdığı söylenebilir. Fakat asabiyet ve tavır kavramlarını ortaya atan İbni

⁶⁴ A.K. Bilgiseven, a.g.e., s. 55-56.

Haldun'un bu kavramlarla ilgili görüşleri yukarıdaki hükmü öne sürmemizi engelleyebilecek niteliktedir.”⁶⁵

İlkel ümran durumundan ileri bir medeniyete ve şehirleşme safhasına geçince reislik müessesesi kalkar ve devlet ortaya çıkar. İşte İbni Haldun, bu sosyal değişmeyi asabiyet nazariyesinde ele alır. Haldun'a göre her sosyal grup, bazı mücadele safhalarını geçirdikten sonra devlet kurar. İbni Haldun bu safhalara tavırlar ismini verir. Asabiyet ile tavırlar arasında çeşitli ilişkiler vardır. Herhangi bir sosyal grup, kendinde, hakimiyet kurma kuvvetini bulduğu zaman bu kuvvet hukuk kaynağı rolünü oynar. Yerleşmiş, medeniyeti eskimiş ve müesseseleri yıpranmış bir grup, hakimiyet kurma gücü taze ve diri olan istilacı bir grupla karşılaştığı zaman, bu güçlü grubun hakimiyeti altına girer. İbni Haldun'a göre bu olay “asabiyetin doğuşu”dur. O halde asabiyet, birlik kurma kudreti veya bir grubu belirli bir idareci ve hakim kuvvetin tarafını tutar ve hakimiyetini benimsetmektir. Hakimiyet altına alış olayı, tabii bir olaydır. Bu hakimiyet müessesesi, isteyerek kabul edilmiş veya zorla kabul ettirilmiş olabilir. Bundan ötürü, hakimiyete yol açan fikir iki şekilde ortaya çıkabilir: Birinci şekilde, insanlar menfi eğilimlerini, isteklerini yenerek topluma adalet ve huzur getireceklerine inanarak kendilerini reis veya idareci yaparlar. Böylece topluma yeni bir düzen verilmiş olabilir. İkinci olarak ise insanlar kendilerini kahredebilecek kuvvetin emirlerine boyun eğler. Bu taktirde kuvvet eşittir hak formülü gerçekleşir.

İ. Haldun'a göre insanlık tarihi bu iki ihtimalden bilhassa ikincisinin örnekleriyle doludur. İşte, bu ikinci ihtimalin gerçekleşme şekline verdiği izahlar, asabiyet teorisini oluşturmaktadır. Asabiyet, soy asabiyeti ve kazanılmış asabiyet olmak üzere ikiye ayrılır.

⁶⁵ A.g.e., s. 58.

Soy asabiyeti, aynı sülaleden gelen fertlerin iktidarı devam ettirmeleri söz konusudur. İkincisinde ise, yeni bir sülalenin iktidara gelmesiyle oluşur. Her iki durumda da asabiyet, insanlar için bereketli bir enerji kaynağıdır. Devlet bu enerjiden kuvvet bulur. Enerji kaynağının sönmesiyle ise devlet bozulur ve çöker.⁶⁶ “Asabiyet kuvvetli hale gelmedikçe ne devlet kurulabilir, ne de hukuk yaratılabilir.”⁶⁷ Fakat asabiyetin ürünü olan devlet hakkı ve hukuku yaratır. İbni Haldun asabiyet teorisinde determinist bir görüşe sahiptir. Çünkü, sosyal şartlar her asabiyetin tabii bir ömrü olmasını gerektirir. Böylece, tıpkı canlı bir vücutta olduğu gibi, cemiyetlerde de bir büyüme, serpilme ve olgunlaşma ve bir de çökme çağı vardır. İbni Haldun bu durumu tavırlar nazariyesinde ele almış ve beş tavrın varlığından söz etmiştir.

İ. Haldun, devletlerin ve medeniyetlerin tabii ömürlerini beş devreye ayırmaktadır: Birinci devre zafer devridir. Bu dönemde siyasi iktidar genç ve diri olup mutlakiyete sapma eğilimi yoktur. Cemiyette ahlaki bir bozulma işareti yoktur. Asabiyet bütün grupça benimsenmiş ve bütün gurubun malı sayılmaktadır. Yani bir bakıma iktidar kollektiftir.⁶⁸ Bu dönemde devlet halka her konuda yardımcı olmaktadır. Dayanışma oldukça güçlüdür. Bu dönemde asabiyet aile ve din bağlarına dayanmaktadır ve devletin korunması açısından zorunludur. Bu dönemde devletin kuruluşu için gerekli kaynaklar ve düzen sağlanır.⁶⁹

İkinci devre mutlakiyet (diktatörlük) devridir. Bu dönemde idare edenlerle idare edilenler arasında ayrılık meydana gelmiştir ve dikta idaresi kurulmuştur. Bu dönemde devlet yavaş yavaş halktan uzaklaşmaktadır. Kurucu kadrolar tasfiye

⁶⁶ A.g.e., s. 59-60.

⁶⁷ A.g.e., s. 60.

⁶⁸ A.g.e., s. 60.

⁶⁹ S. Kızılcelik, a.g.e., s. 52.

edilmektedir.⁷⁰ Bu dönemde hükümdar, iktidarı tekeli altına almaya başlar ve mutlak güç olur. Hükümdarın gücü ele geçirmesi doğal grup dayanışmasına (asabiyet) dayanan egemenliğin doğal ve zorunlu bir sonucudur. İktidarın tekelleşmesini gerçekleştirmek amacı ile onunla güç paylaşılanları ortadan kaldırmakta, kendisini başta desteklemiş olan doğal dayanışmayı tasfiye ederek, kan bağı ya da dine dayalı dayanışma yerine şahsına karşı sadık olan bürokrat ve paralı askerlerin desteğini satın almaktadır. Ücretli ordu ve idari bürokrasiden başka bir grup bilginler devleti hükümdarın isteğine bağlı olarak korumaktadırlar.⁷¹

Üçüncü devre refah devridir. Bu aşama lüks ve debdebe ile geçen zamandır. Bu devrede hükümdar otoritesini kişisel ihtiyaçlarını karşılamak için kullanır. Gelirler artmış, şehirler güzelleşmiştir, güzel sanatlar ve bilimde gelişmeler sağlanmıştır. Herkes ekonomik refahtan payını almaktadır. Bu devrede hükümdarlar güçlü, bağımsız ve yaratıcıdır. Bu ekonomik refah hükümdara ek bir iktidar kaynağı sağlamaktadır.⁷² Bu devrede cemiyet her bakımdan en üst seviyeye ulaşmıştır. Topluda ahlaki bozulma ve suistimal yoktur. İdarenin mutlak hakimiyetine rağmen idarecilerle halk arasında bir çatışma ve zıtlama yoktur. Devletin gücü her yerde hissedilmektedir.

Dördüncü devre barış devridir. Bu devrede doyum, tatmin ve kendini beğenme ile geçmektedir. Lüks ve rahat hayata alışılmıştır. Yöneten ve yönetilenler bu durumun ebediyen süreceğini düşünmektedirler. Bu sürenin uzunluğu devletin kurucularının gücü ve başarılarının sağlamlığı belirlenmektedir. İ. Haldun'a göre bu devrede devlet farkına varılmadan

⁷⁰ Neşet Toku, a.g.e., s. 97.

⁷¹ S. Kızılcılık, a.g.e., s. 53.

⁷² A.g.e., s. 53.

gerilemeye ve çözülmeye başlamıştır. Bu devrede devlet, dışarıdan gelebilecek tehlikeleri önleyebilmek için komşu devletlerle iyi geçinmeye ve barış içinde yaşama çalışır.⁷³

Beşinci devre israf devridir. Bu devrede din ve dayanışmanın başlangıçta sağladığı yaşamsal güçlerin tahrip edildiği ve akrabalığın sağladığı doğal ve güçlü sadakatın yerine hükümdar uğruna bir özveride bulunmaya yanaşmayan ordu ve bürokrasinin satın alınan desteğinin geçtiği görülmektedir. Gelir kaynakları azalmaktadır buna karşılık hükümdar taraftarlarının desteğini kaybetmektedir. Halk gevşek bir yaşam biçimine dönmüştür. Yönetilenlerin ümitleri zayıflamış, kamuoyu bezginlik içindedir. Ekonomik faaliyetler duraklamıştır. Devlet çözülmeye başlamıştır. Bu dönem insan hayatının ihtiyarlık çağına benzer ve devlet çökmek üzeredir. Nihayet dışarıdan gelen genç, sağlıklı bir grubun istilası devletin yaşamını sona erdirmektedir.⁷⁴

Kısaca, bu dönemde devletin işleyişi her alanda iyice bozulmuştur. Siyasi otorite devlet imkanlarını kendi çıkarları için kullanmıştır, savurganlık artmıştır. Borçlar artmış, adalet işlemez olmuştur. Artık çöküş kaçınılmazdır. Bu köhne düzen yıkılarak yeni bir düzen kuracak olan kadroları beklemektedir.⁷⁵ Böylece yeni bir asabiyet eskisinin yerini alacaktır. Bu çöküş geciktirilebilir, fakat önlenemez. Yani, çöküş, kaçınılmaz bir sonudur.

İ. Haldun'a göre çöküş, çeşitli sebeplerin sonucudur. Bu sebeplerin başında asabiyetin bozulması, halk ve devlet arasındaki iktisadi ve mali dengenin bozulması ve toplumda meydana gelen ahlaki bozulmadır.

⁷³ A.g.e., s. 54.

⁷⁴ A.g.e., s. 54.

⁷⁵ Neşet Toku, a.g.e., s. 97.

İbni Haldun'a göre, devlet kılıç ve kalemlle idare edilir. Devletin kuruluş aşamasında daha çok orduya ihtiyaç vardır. Çünkü hükümdarın emirlerinin yerine getirilmesi için askeri kuvvetin yardımına ihtiyaç vardır. Gelişme döneminde ise kılıçtan çok kaleme ihtiyaç vardır. Vergileri toplama, paraları tasarruf etme ve diğer devletlerle olan siyasi ve sosyal ilişkilerde kaleme (yetişmiş eleman) ihtiyaç vardır. "Bu çağda kılıçlar kınlarında, işsiz bırakılmış haldedir."⁷⁶ Devletin yıkılış döneminde ise kendini tehdit edenlere karşı savunmak için güçlü bir orduya ihtiyacı vardır.

Görüldüğü gibi, İ. Haldun, ümranla ilgili fikirlerinde maddi ekonomik bir determinizme bağlı kalmıştır. Asabiyet ve tavırlarla ilgili fikirlerinde ise maddi ve manevi çeşitli faktörlerin üzerinde durmaktadır. O'na göre asabiyetin kuvvetli olması, sadece fiziki kuvvet değil, cesaret, feragat ve sabır gibi bir çok manevi kuvvetin bir araya gelmesiyle oluşur. O'na göre tarihe bir ibret ve araştırma sahası gözü ile bakılmalıdır.⁷⁷

Kısaca, İbni Haldun, tarihsel ve toplumsal olayların bir takım kanunlara tabii olduğunu savunmaktadır. Bu görüşünü "suyun suya benzediği kadar geçmiş geleceğe benzer" sözüyle ifade etmektedir. Bu sözün anlamı, tarih biliminin yapması gereken şeyin, tarihsel olayların tabii olduğu kanunları tespit etmektir.

İbni Haldun'a göre tarih içerisindeki medeniyetlerin ve devletlerin kuruluş, gelişme ve yıkılma şeklinde süregiden bir tabii ömürleri vardır. Bütün büyük devletler, asabiyet duygularını muhafaza eden göçebe topluluklar tarafından kurulurlar. Asabiyet, grup şuuru anlamına geldiği gibi, din birliği anlamına da gelmektedir.⁷⁸

⁷⁶ İ. Haldun, Mukaddime, C.II, s.2.

⁷⁷ S. Kızılcılık, a.g.e., s. 61.

⁷⁸ N. Tokun, a.g.e., s. 96.

İbni Haldun'un tarih yöntemi, orijinal bir yöntemdir. Objektif bir yöntemdir. Bu objektiflikte, olayların gerçekleştikleri kendi tarihsel ve toplumsal bağlamlarında değerlendirilmelerine bağlıdır. İşte İbni Haldun'un teklif ettiği yöntem bunun yolunu göstermektedir. O'nun yöntemi, yeni bir yöntem olmakla birlikte, yeni bir kriter ve yeni bir bilimdir. Bu bilimin konusu da ümrandır. Tarihsel yöntem doğruyu yanlış ve düzmece olandan ayırt eden bir yöntemdir. Ümrandan kastedilen şey, en genel anlamıyla, toplumsal yapı, toplumsal organizasyon ve ona tabiatı gereği arız olan hallerdir. Yani insanların bir arada yaşamaları ve buna yönelik giriştikleri örgütlenmeler sonucu ortaya çıkan ilişki biçimleridir. İlm-i ümranın tarihi rivayetlerin eleştiri süzgecinden geçirilmesi gibi özel bir gayesi olmakla birlikte asıl gayesi, toplumsal hayatın tabiatı ve özelliklerinin anlaşılmasıdır.⁷⁹

I.2. İbni Haldun'un Önyargı Anlayışı

İbni Haldun'a göre, tarihi yöntemi kullanan araştırmacının düşmesi muhtemel hatalar vardır. Sağlıklı ve objektif bir yöntem için araştırmacının bu önyargılardan uzak durması gerekir. Önyargı: "Bir kişi, bir görüş ya da bir şey hakkında, belirli birtakım koşullara, olay, durum ve görüntülere dayanarak önceden edinilmiş ya da oluşturulmuş olumlu ya da olumsuz fikir. Kişinin genellikle çevresinden, içinde bulunduğu ortamdan edindiği, düşüncüyü engelleyen öznel hüküm olarak önyargı incelenme gereği duyulmadan benimsenen ve kişinin zihnine çoğu kez aldığı formasyon, eğitim ve çevre tarafından yerleştirilen düşünce ve sanıyı belli bir şey, kişi, olay, düşünce, v.b.g.,

⁷⁹ A.g.e., s. 101.

hakkında, yeterli bilgi ya da malumat sahibi olmadan oluşturulan tavrın ürünü olan, olumlu ya da olumsuz kanaati ifade eder.”⁸⁰

İbni Haldun’a göre bazı tarih yorumcularının düştükleri hataya düşmemek için iki çeşit hüküm arasındaki farkın dikkate alınması gerekir. Bunlardan birincisi haber (realite) hükümleridir. İkincisi ise inşa (kıymet) hükümleridir. Realite hükümleri, ait oldukları realite ile karşılaştırılarak, doğruluklarını kontrol imkanını bize veren hükümlerdir. Buna karşılık, emir ihtiva eden, iyi-kötü ve doğru-yanlış kavramlarına dayanan hükümler kıymet hükümleridir. Tarih, realite hükümleriyle meşgul olmalı ve olağan sayılması mümkün olmayan rivayetleri gerçek realite bilgisinden ayırt edebilmeyi bize öğretmelidir. İ. Haldun’a göre kendisinden önceki tarihçiler, tarihi bir kıymet hükümleri sahası olarak görmüşlerdir. Onlar, bizzat kendileri realite olaylarını tetkik ederek realite hükümlerine varamadıkları için tarihi Tanrı’nın kıymet (inşa) hükümlerini anlatan bir faaliyet sahası sanmışlardır. Bu gibi tarihçiler, tarihin, metodolojik bir zeka ve anlayışla tarihi olayları yorumlayan insanın, realite hükümlerine dayanarak yapabileceği bir bilim olduğu gerçeğini görememişlerdir.⁸¹

İ. Haldun’a göre tarihi vazifesi, dünyanın insan yaşayabilecek yerlerini toplumlar halinde yaşayarak imar etmekten ve bu mamurluğun tabii haline arız olan vahşilik ve birbirine alışkanlık kesbetmelerinden, kendilerini ve mensup oldukları boy ve kitleleri korumalarından ibaret olan asabiyetlerinden bahsetmek ve devletlerin birbirleriyle olan savaşlarını ve bunun sonucu olarak, devletlerin kuruluşunu, güç derecelerini, insanların geçim kaynaklarını, ilimlerini, hünerlerini, sanatlarını, sanayisini ve medeni eserlere dair bilgiler vermektir. Bunun sonucu olarak devreye nakil ve rivayet girer. Böylece haber ve nakillere

⁸⁰ Ahmet Cevizci, a.g.e., s. 660.

⁸¹ A. K. Bilgiseven, a.g.e., s. 61-62.

yalan karıştır. O'na göre, kendinden önceki tarihçiler eserlerini kısaltarak özet şeklinde yazmışlar ve hataya düşmüşlerdir. Bu bilginler bilgileri ana kaynaklarında öğrenmek yerine kısa cümlelerle anlamayı kolaylaştırmak için eserler yazmışlardır. Böyle bir yöntem hatalıdır ve geniş bilgileri kavramayı engellemektedir.⁸²

İbni Haldun, tarihçileri bu yanlışlara sürükleyen nedenleri başarılı bir biçimde sınıflandırmıştır. Bu nedenlerin bazıları, tarihi olayları bizzat yaşayan veya onlarla ilgili haberleri üreten, nakleden, kaydeden kişilerin kişilikleri ile ilgili bazı kusurlardan doğduğunu görmekteyiz. Bir başka hata ise, tarihçinin malzemesini toplarken ve işlerken onun yapısına uygun bir yöntem ve araçlara sahip olmamasından ileri gelmektedir.

Düşünürümüze göre araştırmacıları hataya düşüren yedi yanlışlık kaynağı vardır. Tarih araştırmacısının kişiliği ile ilgili, daha ziyade öznel olan hatalardan birincisi, insanın herhangi bir mezhebin, fırkanın, grubun taraftarı olarak önyargılı olmasından, tarafgir olmasından, bilinçli olarak yanlış haber üretmesinden veya eleştiri yeteneğini çalıştırmayıp; hoşuna gitmeyenleri terkedip hoşuna giden bir haberi almasından, nakletmesinden doğar.⁸³

Toplumsal bir varlık olan insanın, mensup olduğu zümrenin, mezhebin, grubun, kültürün kendisine aşılacağı fikirleri, farkına varmaksızın benimsemiş olmasından kaynaklanan hatalardır. Böyle bir etkileniş, araştırmacının doğruyu görmesini engelleyebilir. Bu tip hatalardan sakınmak için belirli zümrelerin, mezheplerin, ideolojilerin etkisinden uzak kalmak ve olayları objektif olarak incelemek gerekir.

⁸² İ. Haldun, Mukaddime, C. III, s. 143.

⁸³ Ahmet Arslan, a.g.e., s. 49.

Birtakım görüşlere ve öğretilere aşırı derecede bağımlı olmak araştırmacıları hataya düşürür. Böylesi bir durum olaylara eleştirel bakmayı ve olayların doğru tespiti hususunda araştırma yapmayı engeller. “Çünkü insan nefsen, haberleri işittiği ve kabul ettiği vakitlerde itidal halinde bulunur ise, haberi hakkıyla inceler ve doğrusunu yalanından ayırarak haberin doğruluğu açık bir surette belli oluncaya kadar düşünür, bir fikir, mezhep ve inana taraftarlık karışır ise, insan ilk ağızda, kendisine uygun olan haberleri kabul eder, bir fikir ve mezhebe meyil ve taraftarlık, insanın dikkatle düşünerek haberi tenkid gözünden geçirmesine ve incelemesine mani olur ve yalanı kabul ve nakleder.”⁸⁴

Bu hata kaynağı, araştırmacının ruh haliyle alakalıdır. Çünkü insan, yalnız kendi “akl”ını perdeleyen insiyak ve ihtirasların, yalanların kurbanı olmakla kalmaz, aynı zamanda mensup olduğu halk ve güttüğü “mezhep”in kendisine aşılacağı fikirlere de tabidir.⁸⁵ “Her ne kadar insan, tarihi hadiseler karşısında yanlış ve doğruyu tefrikte yanılmaz, çünkü tabiatı icabı olarak “itidal”e mütemayildir. Fakat bir zümreye, kolektiviteye mensubiyet, itidalin hakim olmasına engeldir. Zümrenin menfaatleri ve telakkileri “basiret!” gözünü kapatabilir ve bizi yalanı, asılsızı kabule, bizi farkında olmayarak, zorlar.”⁸⁶

Araştırmacıları yanıltan ikinci hata kaynağı ise, olayların meydana geldiği toplumun medeniyet seviyesini bilmemekten kaynaklanan hatadır. Olayları yorumlayacak olan araştırmacı (tarihçi) olayın cereyan ettiği çevreyi ve o çevrenin medeniyet seviyesini çok iyi bilmeli, bilmediği zaman, vuku bulması imkansız

⁸⁴ İ. Haldun, Mukaddime, I. Cilt, s. 83.

⁸⁵ Z. F. Fındıkoğlu, İ. Haldun'da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi, İstanbul, Üçler Basımevi, 1951, s.34.

⁸⁶ Z. F. Fındıkoğlu, İçtimaiyat Metodoloji Nazariyeleri, İstanbul, İktisat Fak. Neşriyatı, Fakülteler Matbaası, C. II, 1961, s.82.

olayları vuku bulduğuna inanabilir. Böylece açıklamalarını yanlış temele dayandırabilir.

İbni Haldun'a göre en önemli hata sebebi, ümranın tabiatını bilmemektir. Ümran bir bütün olarak toplumsal yapıyı, yani toplumsal ilişkiler alanının, kurumların yekununa karşılık gelmektedir. O'na göre, tarihsel bilginin doğruluğunun veya yanlışlığının incelenmesi hususunda en emin yöntem budur. Şayet anlatılan olayların gerçekleşmeleri bizatihi imkansız ise (ki işte buna ümranın tabiatını bilmekle vakıf olunabilir) onlarla ilgili nakillere veya onları nakledenlere inanmanın anlamı da faydası da yoktur.⁸⁷

Yeryüzünde var olan her olayın kendine mahsus olan bir tabiatı, bir ahvalı vardır. Örneğin bir devletin, bir belde halkının, bir bedevi zümresinin kendisine ait tabiat halleri mevcuttur. Araştırmacı, olayın cereyan ettiği muhite ve ahvaline vakıf olmalıdır. Aksi halde araştırmacı hataya düşecektir.

Araştırmacı, tarihi haberi duyduğu zaman, varlığa gelen şeylerin, olayların tabiatlarını ve bunların varlıktaki hallerini, onların zorunlu niteliklerini bilirse, bu söz konusu haberde doğruyu yanlıştan ayırması için kendisine yardımcı olur. "Olaylara dair olan haberlerin ise tabii kanun ve kaidelere uygun olması itibariyle doğru olması şarttır. Bu tarikle (yöntemle) olayın vukuunun mümkün olup olmadığını anlamak şarttır. Olayları bu usul ile incelemek, ravinin adaletini araştırmak suretiyle incelemekten daha kuvvetlidir."⁸⁸ Haberlerin doğrusunu yalanından ayırmak ve gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığını anlamakla olur, bunun için de ümran adı ile andığımız insanların toplumsal hayatının hal ve tabiatını gözden geçirmek gerekir. Biz bu yöntem ile insanların sosyal hayatının zatına sonradan girmiş olan şeylerle, toplumun yapısından veyahut hatalı ve

⁸⁷ N. Toku, a.g.e., s. 94.

⁸⁸ İ. Haldun, Mukaddime, Cilt I, s. 89.

önemsiz veyahut hatalı olması imkansız olan şeyleri birbirinden ayırdederiz. Bu yolda hareket ettiğimiz takdirde bu usul bizim için kanun teşkil eder ve bu kanun ile ölçerek haberlerin doğrusunu yalanından, şek ve şüphe götürmez delil ve burhan ile ispat etmiş oluruz. Bu kanun bizim için bir ölçü olup, tarihçilerin nakledecekleri haberlerin doğru veyahut yalan olduğunu bu kanun vasıtasıyla incelerler. Dünyanın insan yaşayabileceği yerlerinde bir olayın meydana gelmiş olduğunu duyduğumuzda, biz bu kanuna başvururuz, o hadise ve olayın meydana gelmesi mümkün ise kabul, yoksa yalan ve uydurma olduğuna hükmederek haberi reddederiz.⁸⁹

Araştırmacıların düştüğü üçüncü hata ise, tarihi olayları nakil ve rivayet edenlere yanılabilirler mi diye sormadan inanmaktan kaynaklanır. “Bir haberin yalan veya doğru olduğunu incelemek, nakledenin adaletli, yani sözüne inanılacak bir kimse olup olmadığını tespit etmekle ve onun kusur ve ayıplarını araştırarak onun adaletli (sözüne inanılır) bir kişi olup olmadığına hükmetmekle ilgilidir.”⁹⁰

Bu hatanın sebebi, olayların başkalarından naklen öğrenilmesi halinde, yanlış anlamaktan ve gelişigüzel tahminler yürütmekten kaynaklanır. Bundan dolayı araştırmacının incelemek istediği konuyu, başkalarının gözlemlerine dayanarak değil, bizzat kendisinin müşahade yaparak incelemesi gerekir.

Araştırmacı, gelişigüzel “zan” ve “tahmin” yürütmekten kaçınmalıdır. Araştırmacı, ya kendisinin edindiği veyahut kaynaklardan gördüğü bu gibi “zan”lara kapılmamalıdır. Olayın asıl manasını anlamaya çalışmalıdır.

Araştırmacıların düştüğü dördüncü hata ise, araştırılan olaylarla ilgili fertlerin etkisi altında kalmaktan kaynaklanır. İ. Haldun’a göre, yöneticilerin

⁸⁹ A.g.e., s. 90.

⁹⁰ A.g.e., s. 83.

etrafında toplanan kimseler, kendi menfaatleri için idarecilere dalkavukluk yaparak onların aldıkları tedbirleri överler. Bundan dolayı, bazı idari tedbirlerin neticeleri hakkında araştırma yapacak olan kimse, bu türlü abartmaların etkisinden kendini kurtarmalıdır.⁹¹ İ. Haldun'a göre, "... haberi nakledenlerin, övmek ve halleri güzel göstermek ve bu sayede şöhretlerini yaymak maksadıyla, yüksek derece ve mevki sahiplerine yaranmalarınıdır. Bu yolla doğru olmayan pek çok haberler yayılır. İnsanların övülmeye düşkün oldukları bellidir. İnsanlar, şeref ve servet gibi dünya nimetlerine ve sebeplerine gözlerini dikerek bakmaktadırlar. Ekseriyetle faziletlere rağbet etmezler ve fazilet sahipleri ile bu meziyetleri elde etmek için yarışmazlar."⁹²

Kısaca, araştırmacılar, tarihi şahsiyetlerle alakadar olurken dikkatli olmalıdır. Büyüklerin meclisinde bulunanlar, dünyevi ihtiraslar uğruna, bu şahsiyetleri överler veya öyle görünürler. Bu durum tarihi şahsiyetin hoşuna gitse de tarihi gerçeklere aykırı olabilir. Böylece yanlış bilgilerin tarihe geçmesine sebep olurlar. Araştırmacı böyle bir durumda ruhi tahliller yaparak tarihe geçmiş, yanlış olaylar, abartılar ve tahrifler içinden doğru olan kısmı çıkarmalıdır.⁹³

Araştırmacıların düştüğü beşinci hata ise, tarihi haber ve olayları naklederken hiçbir tesir altında kalmaksızın kendiliğinden onları doğru olarak vehmetmesidir. Yani objektif olmamasıdır. Araştırmacılar arasında bu yüzden hataya düşenler oldukça çoktur. Tarihinin hakikat olmayan şeyleri hakikatmiş gibi vehmetmesi mümkündür. Tarihi hakikatlerle mantıki hakikatlerin ortak yönü işte bu noktadadır. Tarihçi böyle bir duruma düşmemek için "nefs" sahibi olmaya çalışmalıdır. Yani, objektif olmak için "nefs"ini terbiye etmelidir.⁹⁴

⁹¹ A.K. Bilgiseven, a.g.e., s. 63.

⁹² İ. Haldun, Mukaddime, I. Cilt, s. 84.

⁹³ Z.F. Fındıkoğlu, İ. Haldun'da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi, s. 34.

⁹⁴ Z.F. Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, II. Cilt, s. 84.

Bu hata kaynağı, araştırmacının bizzat kendisinin de araştırma yaptığı topluluğun bir üyesi olmasından kaynaklanır. Bu durum, araştırmacıyı olayları açıklarken kendi eğilimlerine göre yorumlama hatasına düşürür.

Araştırmacıların düştüğü altıncı hata ise, tarihi olayları nakleden araştırmacılar da aldanma temayülü vardır. Beşeri olan temayül, özel bir dikkat gösterilmediği zaman araştırmacıyı hataya düşürür. Böyle bir araştırmacıdan ulu-orta nakledenlerde, aynı hataya düşerler., yararlanılan tarihi kaynaklar iyice ayıklandıktan sonra gözönünde tutmak gerekir.⁹⁵ Bu hata kaynağında, araştırmacının hiçbir etki altında kalmadığı halde, bizzat kendisinin, hakikat olmayan şeyleri hakikat olarak kabul etmesinden kaynaklanır.

Araştırmacıların düştüğü yedinci hata ise, yanlış zanların halk arasında yaygınlaşmasından ve araştırmacının bu yanlış halk düşüncesinden etkilenmiş olmasından kaynaklanır. Bunun için, herhangi bir zannın yaygınlaşmış olmasının onun doğruluğunu düşündürme hususunda yaptığı etki, araştırmacının daima dikkate alması gereken ve sakınması icap eden bir durumdur.⁹⁶ Araştırmacı, halk arasında yayılmış olan şifahi haberlerin etkisinde kalır. Halk arasında böyle haberlerin yayılması, o haberin doğru olduğu anlamına gelmez. Araştırmacı böyle haberleri eleştiri süzgecinden geçirmelidir. Aksi halde hataya düşer.

İ. Haldun'a göre, araştırmacının bu hatalardan kurtulması için bazı bilgilere sahip olması gerekir. Bu bilgilerin başında "siyaset kaideleri" geliyor. Araştırmacı, bahsettiği tarih parçası içindeki siyasi yapıyı ve onu idare eden kanunları peşinden bilmesi gerekir. Sonra incelediği halkın tabiatının bilgisine sahip olmalıdır. Coğrafi ve fiziki bilgilere sahip olmalıdır. Araştırdığı toplumun

⁹⁵ A.g.e., s. 81-82.

⁹⁶ A.K. Bilgisen, a.g.e., s. 63.

örfünü, adetini, ahlakını, mezhebini ve ülkelerin, halkların başkalıklarını tanıttacak bilgiye sahip olmalıdır.

İ. Haldun'a göre, tarihi olaylar devamlılık arzederler, mesela her siyasi teşekkül, ortaya çıktığı yerde önceden orada var olan "adet"leri devam ettirir. yeni unsurlar eskilerle birleşip bir terkip meydana getirir. Bir müddet sonra eskiler yeniye karışır ve unutulurlar. Fakat bu devamlılık sırasında birtakım başkalıklarda görülür. İşte İbni Haldun, devamlılık içindeki bu başkalığa ve başkalıkların çokluğuna işaret etmektedir.⁹⁷

İbni Haldun'a göre her tavrın yaşadığı çağ, araştırmacı tarafından iyice bilinmelidir. Nakledilen vakaların mümkün olup olmadığı, tavırlar hakkındaki sosyolojik kültüre olan aşinalık sayesinde anlaşılacaktır. Bir tavır için mümkün olan, diğeri için mümkün olmayabilir. Ayrıca O'na göre tarihi olaylar devamlılık arzeder. Dünya düzeni hiçbir zaman tek süreç üzerinde ilerlemez.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, bir araştırmacının yukarıda işaret edilen hatalara düşmesinin asıl sebebini, bu tavırlara olan vukufsuzlukta aramalıyız. Bir çağın tavrına yaraşan vakaları diğeri bir çağa atfetmemek için bu noktaya son derece dikkat etmelidir. Her tarihi çağın bir mantığı bulunduğu, hatta kelimelerin bile manalarının tavırlara göre değiştiği daima gözönünde bulundurulmalıdır.⁹⁸

Yüzyıllar önce İbni Haldun'un tespit etmiş olduğu bu hata sebepleri, zamanımızda bile araştırmacılar için bir değer taşımaktadır. Mukaddime'de savunulan tarihi yöntem, bugün içinde araştırmacılara faydalı olacak niteliktedir. Çünkü sosyolojinin tarihi yöntemden vazgeçmesi mümkün değildir. Böyle bir şey

⁹⁷ Z.F. Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, II. Cilt, s.83.

⁹⁸ A.g.e., s. 84.

doğru da değildir. İbni Haldun, yöntem bilgisine katkıda bulunmuş ve tarihi yöntemin bayraktarlığını yapmıştır.⁹⁹

⁹⁹ A.K. Bilgiseven, a.g.e., s. 63.

II. BÖLÜM

FRANCİS BACON'IN YÖNTEMİ VE ÖNYARGI ANLAYIŞI

II.1. F. Bacon'ın Yöntemi

F. Bacon, bilim adamı olmakla birlikte bir bilim yorumcusu ve öngördüğü bilgi dünyasını kurma misyonuyla tabuları yıkma savaşı veren bir düşündürdür. İçinde doğduğu dünya, çelişkilerle dolu bir dönemden geçmekteydi; bir yanda insanoğlunun yeni keşiflerle bilinmeyene açıldığı, bilgi arayışına girdiği; öte yandan büyü ve fal türünden aldatıcı uygulamaların yaygınlık kazandığı, kilise buyruğuna ters düşenlerin yakıldığı bir dönem! Rönesans'la birlikte sanatta belirginlik kazanan coşkulu atılım, 16. y.y'da doğayı anlama arayışına dönüşmüştür. Bacon'ın bu dönüşümü yorumlaması ve yönlendirmesi, aydınlanma çağı için bir örnek ve bir ışık olmuştur.¹⁰⁰

Bacon'a göre, doğayı tanıma ve doğa güçlerini denetim altına almak için geçerli bir yonteme ihtiyaç vardır. Bu yöntem bilimsel yontemdir. Gözlem, sınıflama ve deney bu yontemin en önemli teknikleridir.

F. Bacon, modern bilimin ilk öncülerindendir. Skolastik ortaçağ gelenekselliğine karşı çıkararak, bilimsel yontem olarak, tümevarım ve deneyi öne sürmüştür. İnsanın mutluluğunu ve refahını doğanın egemenliğinde görür. O, insanın gelenekselleşmiş tabularını ve önyargılarını yok etmek suretiyle ve yeni bir bilimsel yontemle ilerlemenin olabileceğini savunmuştur. Bacon'a göre yeni bir dünya için yeni bir felsefeye ve bilime ihtiyaç vardır.

Geleneksel metafizikçi filozofları örümceğe benzeten Bacon, eskilerin tündengelimci ve uscu düşüncesinin, sadece insanın kendi usunun ürünü olan

¹⁰⁰ Cemal Yıldırım "Francis Bacon", Bilim ve Teknik, Sayı 321, s. 82.

birçok mükemmel sistemleri oluşturmuşlardır; ama bunların gerçeklikle ve dış nesnel dünya ile direkt bir ilişkileri yoktur. Bu tür bilim adamları, yalnızca dışarıdan hep aldılar, malzemeyi topladılar ve biriktirdiler; fakat yeni bir model üretmediler. Oysa, doğru bilim adamı, toplayıcı, düzenleyici, gözlemleyici, deneyci, yorumlayıcı, yargılayıcı ve araştırmacı olmalıdır.¹⁰¹

Bacon, Aristo mantığının aşılması gerektiğini savunmuştur. Devamlı ve atlamadan yukarıya yükselerek, tekillen ve duyumlardan aksiyomları çıkarmaktır. En sonunda en genel aksiyomlara ulaşılır. Bu yol doğru yoldur. Anlama, kendisini cesur, yürekli ve egemen akla bırakır. Bu akıl kendini kabullenmiş doktrinlere kaptırmamıştır. Bu akıl özgürdür. O, anlamanın ve düşünmenin doğru yolu olarak tümevarım yöntemini göstermiştir.

Kendinden önceki dönemleri eleştiren Bacon'a göre, "Geçmişte hiçbir şey başarılamamıştır; onun yöntemleri, kurumları ve sonuçları yanlıştır. Her şeye yeniden başlamalıyız. Bütün önyargılarımızı bir kenara bırakarak düşüncelerimizi özgürleştirmeliyiz. Bilgi modeli doğal bilimdir, yöntem tümevarımdır ve erek buluş sanatıdır."¹⁰²

Bacon'a göre, bugün insan zihnini tamamıyla yeni baştan düzenlemek, bilimi tamamıyla yeni bir temel üzerine kurmak söz konusudur. Eşyanın özünü bilmek istiyorsanız; pekala bunun sırrını kitaplara, Okul'a hakim olan otoritelere, önceden edinilmiş fikirlere ve a priori düşüncelere sormaktan vazgeçiniz. Şimdiye kadar gereğinden fazla taklit edilen ve etkisi her şeyi bozmuş olan eskiçağdan özellikle vazgeçiniz. Demokritos ve bazı pozitivistlerden başka, Yunan filozofları ancak az ve yüzeysel olarak gözlem yapıyorlardı. Skolastik onlara layık öğrencidir. Onun egemenliği altında dünya, realite duygusunu

¹⁰¹ A. Kadir Çüçen "Francis Bacon", Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı 18, Kış 1995, s. 50-51.

¹⁰² Frank Thilly, Felsefe Tarihi, (Çeviren: İbrahim ŞENER), İstanbul, Sistem Yay., 1995, C.I, s. 304.

kaybetmiş gibidir. Bilgimiz önyargılarla yoğrulmuştur. Geçici heveslerimiz, tercihlerimiz, putlarımız vardır ve bunları tabiata zorla kabul ettiriyoruz. Dairenin bizim hoşumuza giden düzgün bir şekil oluşundan, yıldız yollarının mükemmel daireler olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Gözlem yapmıyoruz, ya da ancak yarı gözlem yapıyoruz. Bazı kimselerin büyük bir felaketten kurtulduklarını beş defa görüyoruz; bundan tabiat üstü bir himaye bulunduğu sonucunu çıkarıyoruz ve hiç olmazsa aynı derecede çok olan kurtulmadıkları halleri hiç hesaba katmıyoruz. Burada, bir mabette, büyük tehlikelerde tanrıları çağırarak kurtulmuş olanların adakları kendisine gösterilen filozoflarla beraber “Dualarına rağmen kurtulamayanların resimlerini de bana gösterin!” demenin sırasındır. Gayesel nedenleri kabul ediyoruz. Eşya üzerinde anlaşacak yerde, herkesin istediği anlamı verdiği kelimeler üzerinde kavga ediyoruz. Her an bilime ait olanla dine ait olanı birbirine karıştırıyoruz ve bundan, hurafeye inanan bir felsefe ortaya çıkıyor. Şimdiye kadar tabiat bilimi hiçbir zaman saf değil, fakat çürümüş ve bozulmuş bir halde idi. “Bu fikirler ve a priori sistemler kaosunda, felsefe için kurtuluş, ancak Yunan-skolastik geleneğinden tam bir ayrılıştadır ve induksiyon metoduna açıkça bağlıdır.”¹⁰³ Yeni bilimin yöntemi olacak olan hakiki tümevarım (indüksiyon), en genel kanunlara yükselmek için, tek başına ve kötü gözlenmiş birkaç olay ile yetinmez; varlıkların incelenmesinde sabırlı ve özenli davranarak. adım adım, derece derece kanunlara yükselir. Genel bir kanun kurarken, yalnızca içinden çıkarıldığı olayları kucaklayıp kucaklamadığını ve onların ölçüsünü aşmış olduğunu dikkatle araştırmak gerekir ve eğer bu kanunun kapsamı çok genişse, kendisini güvenceye alabilecek yeni olayların keşfine yardımcı olmak suretiyle kapsamına uygun olduğunu kanıtlayıp kanıtlamadığına bakmak gerekir.

¹⁰³ Alferd Weber, Felsefe Tarihi, (Çeviren: H. Vehbi Eralp), İstanbul, Sosyal Yay., 1991, s. 208.

Böylelikle hem önceden kazanılmış bilgiler içinde hareketsiz kalmaktan, hem çok geniş bir kucaklamada gölgeler ve soyutlamalar yakalamaktan kurtuluruz.¹⁰⁴

Bacon'ın yöntemi, sadece fiziki bilimler için değil sosyal bilimler içinde geçerlidir. Bacon, somut ve değişken karakter gösteren olayların müşterek şekli üzerinde durmaktadır. Zaten bilimin amacı da, görünüşteki farklılıklara rağmen, benzer karakterlere sahip olayların müşterek şeklini (yani kanununu, sabit, sebep-sonuç bağlantısını) bulmaktır. Bu da, olayların meydana gelişini idare eden intizamı ortaya koymaktan ibarettir. Bacon, bu düşünceyi ileri sürmekle skolastik düşünceden uzak durduğunu ispatlamıştır. Bacon böylece, spekülatif felsefe yerine, ilme hizmet edecek aktif felsefenin geçerliliğini savunarak tecrübeciliğin yanında akılcılığın da önemini kabul etmiştir.¹⁰⁵

F. Bacon'a göre, tümevarım yönteminde ilkönce şekiller yani asli sebepler keşfedilmelidir. Örneğin, demiri döverek veya odunu alevlendirerek ateşi meydana getirebiliriz. Fakat ısı olayının şeklini (asıl sebebinin) sürtünme olduğunu bilirsek, ısının nasıl meydana geldiğini tam olarak anlayabiliriz. O halde, acaba, bu ana sebepleri nasıl bilinir. Bacon'a göre, düşünme gücünü frenleyerek ve tecrübeye yönelerek bilinir. Bu frenleme işi üç safhadan oluşur:

Birinci safha, olup bitenleri toplama safhasıdır. Bu safhada tarih, bilhassa sosyal bilimlerde, araştırmacıya yardımcı olur. Toplama işinde önemli olan nokta, olup bitenlere objektif bir gözle bakmak ve hiçbir yorumda bulunmamaktır. Bu yöntem, bilindiği gibi, tümevarım (indüksiyon) yöntemidir. Bu yöntemde genel hüküm, özel veya somut olaylardan hareket edilerek elde edilir. O halde, soyut olan genel hükme varabilmek için somut ve özel (tek tek müşahede edilen) olaylar malzemesinin hiçbir yorum ve varsayım yapmadan sadece toplanması

¹⁰⁴ A.g.e., s. 208.

¹⁰⁵ A. K. Bilgiseven, a.g.e., s. 67.

gerekir. Bu toplama işi, çeşitli zamanlara ve mekanlara yaygınlaştırılmalıdır. Az misalle yetinilmemelidir. Bu durumda acele yapılmış olur ve ulaşılan hüküm, genel karakterli ve sağlam olmaz. Özellerin hepsini müşahede etmenin zorluğu karşısında bütünü temsil edebilecek örneklerin dikkatlice seçilmesine özen gösterilmelidir.¹⁰⁶

Bacon, bu safhada “tabiatın tarihi”ni tasvirini kastediyor. Dolayısıyla bu tasnifinde “tarih”e büyük önem vermektedir. Bu ilk safhada önemli olan nokta, olaylara olup bitenlere hiçbir tefsir veya tenkit ilave etmemektir.

Her sahada olup bitenleri toplama, istikrarın ilk adımıdır. Genele ulaşmak için acele etmemeliyiz. Bacon’un tabiriyle “tabiatı avlamak”ta adım adım yürümeliyiz. Tabiat avını yapan avcı “her tabiat taşının altını yoklamalı”dır.¹⁰⁷

Bacon’a göre, birinci bölüm “var levhası”dır. Bu bölümü evetleyici olay ve fenomenler oluşturmaktadır. Bu kısımda, tüm bilinen benzer ve aynı karakterdeki olaylar ve fenomenler bir araya getirilir, düzenlenir ve toplanır. Örneğin konumuz sıcaklık ise, tüm ısı veren olay ve fenomenlerin bir listesi yapılır. Bacon, bunları “pozitif örnekler” olarak adlandırmaktadır.

İkinci safha, olup bitenlerin sebeplerini bulma safhasıdır. Bacon, bu safhada olayların tablolarını meydana getirmektedir. Bu safhada olaylar muhakeme edilebilir duruma gelir. “Nasıl hukuk sahasında bir davanın mahkemesi hakim önünde yapılıyorsa ilim davasının yargıci da zekadır.”¹⁰⁸ Bu yargıç (zeka) olayları muhakeme ederken var, yok ve derece levhalarını kullanarak, zekanın frenlemesini (yani, realite ile ilişkisi olmayan düşüncelere yönelerek sırf akılcılık yapmasını men edilmesini) sağlar.

¹⁰⁶ A.g.e., s. 68.

¹⁰⁷ Z.F. Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, II. Cilt, s. 162-163.

¹⁰⁸ A.K. Bilgiseven, a.g.e., s. 68.

İkinci safha, “yok levhası” dır. Birinci bölümdeki evetleyici ve olumlayıcı durumun tam tersi değilleyici ve olumsuzlayıcı olay ve fenomenlerin bir listesi yapılır. Örneğimize göre tüm ısı vermeyen olay ve fenomenler sıralanır.

Üçüncü safha, levhaların verdiği sonuçları karşılaştırarak kanunlara ulaşma safhasıdır. Bacon, kanunlara varmak için akılcılık ve deneycilik yöntemlerini birleştirmektedir. Yapılan gözlemlerin üçünde de diğer olaylar değiştirdiği halde her seferinde sonucu teşkil eden olayla birlikte göze çarpan B olayı sonucun sebebi olarak ele alınır.

Var levhası, sebeplerini aradığımız olayın belirlediği bütün hallerde, onun sebebini teşkil edebilecek olayında her zaman mevcut olduğunu tespiti yarayan levhadır. Var levhası müşahedeleri kayıt cetvelidir.

“Var levhası”nın doğruluğunu kontrol etmek için “yok levhası” ve “derece levhası” kullanılır. “Yok levhası”, sebebini aradığımız olayın bir netice olarak gözükmediği ve ortadan kalktığı hallerde, evvelce “var levhası”nda sebep olarak gözükken olayın da bu defa yok olduğunu tespit etmemize yarar.¹⁰⁹

Araştırmacı, “yok levhası”nı düzenlerken, sebebini aradığı olayın ve ona sebep olarak (var levhasında) her gözlemlerde varlığı tespit edilmiş olayın, her ikisinin de birlikte ortadan kalktıkları halleri dikkate alarak “var levhası”ndaki sebep durumunda olan olayın gerçek sebep olup olmadığını kontrol etmiş olacaktır. Fakat, “yok levhası”yla yapılan kontrol kalitatif (niteliksel) olduğu için yeterli değildir. Sebep-sonuç ilişkisinin kantitatif (niceliksel) açıdan da kontrol edilmesi gerekir. Bunun için de “derece levhası”nın kullanılmasına ihtiyaç vardır.

Araştırmacı sebebini aradığı olayın muhtelif kuvvet dereceleri ile belirlediği hallerde sebep teşkil eden olayın da aynı kuvvet derecesi ile belirip

¹⁰⁹ A.g.e., s. 69.

belirmediğini araştırmak suretiyle “derece levhası”nı düzenler. Böyle bir tespitin, sebep teşkil eden olaylarla neticeyi meydana getiren olayın şiddet derecesini ölçme işlemine dayalı olduğu söylenebilir.

Bacon var, yok ve derece levhalarını, sonuç teşkil eden olayın ve sebep olmaktan sanık olayın mahkeme önüne çıkmalarına benzemektedir. Akıl, böyle bir mahkemede dikkatsiz bir yargıç olarak davrandığı takdirde, bundan yararlanan yalancı şahitlerin araya girmesi gibi hayaletler (yani hata sebepleri) ortaya çıkabilir. O halde, böyle bir yanılmayı ortadan kaldırabilmek için, olayların mümkün olduğu kadar fazla tekrarlanması müşahedeye tabi tutulmalıdır. Böylece sebepleri aranan olayların şekillerini (yani genel sebeplerini) bulabilmek mümkün olabilir. Çünkü, bu takdirde, işe yaramayan olaylar bir tarafa atılmış, gerçek sebebi teşkil edebilecek olaylar ele alınmış olacaktır.¹¹⁰

F. Bacon’a göre, üçüncü safhaya kadar frenlediğimiz zekayı artık serbest bırakabiliriz. Bacon, böylece ampirizmi ve rasyonalizmi barıştırmıştır. Rasyonalist yöntemi örümceğe, ampirist yöntemi ise karıncaya benzetiyor. Gerçekten de örümcek, ağını kendinden çıkarır ve yuvasını yapar, karınca ise malzemesini dışarıdan taşır. Bilim adamı ne örümceğe, ne de karıncaya benzemelidir. Bilim adamı, arıya benzemelidir. Bilim adamı olaylar karşısında toplayıcı işleyici bir faaliyet sarfetmelidir. Ne zihni ham tabiat malzemesiyle doldurmak, ne de olaylara sırt çeviren zihnin bütün kudretine kayıtsız işleme imkanı vermek doğrudur. Deneyle akıl birleşmedikçe, hiçbir iç görülmez.¹¹¹

Bacon’a göre, doğayı tanımanın yolu, olgusal verileri toplayarak bunları belli bir düzen içinde işlemektir. Skolastizmde olduğu gibi, doğruları sorgulamadan, bir takım peşin ilkelerle olguları açıklamak kısır bir çabadır.

¹¹⁰ A.g.e., s.70.

¹¹¹ Z.F. Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, C. II, s. 164-165.

Doğru olan yöntem, gözlem ve deneyle olguları saptamak, toplanan verilerden tümevarımla (indüksiyonla) genellemelere gitmek, ulaşılan genellemelerden en kapsamlı olanları aksiyon (öncül ilke) olarak seçmek olacaktır. Tümevarım, ancak bu aşamadan sonra yararlı olabilir. Bacon, bu yöntem anlayışını ilginç bir benzetmeyle açıklamıştır. “bilim adamı ne ağını içinden çekerek ören örümcek gibi, ne de çevreden topladığıyla yetinen karınca gibi davranmalıdır. Bilim adamı topladığını işleyen, düzenleyen bal arısı gibi yapıcı bir etkinlik içinde olmalıdır.”¹¹²

Bacon, ortaçağın skolastik düşüncesine, bu düşüncenin baş silahı olan Aristoteles mantığı savaşı açarak; tündengelimci Aristoteles mantığının karşısına araştırmacı, somut gözlemci bir kafayla çıkarak modern deneysel bilimlerin çekirdeği olan tümevarımcı yöntemin temellerini atmıştır.¹¹³

Bacon’ın “Denemeler” adlı eserindeki yöntemi de şöyledir: “... gerçeğin bilimsel araştırılmasında da ilklerini koyduğu tümevarımcı yöntem uyarak, gelmiş geçmiş tek tek olaylara, durumlara, kişisel gözlemlere dayanarak, dünyanın gidişi üstüne, insan yaşamı üstüne bir takım gerçekleri göstermektir.”¹¹⁴

Bacon’a göre sorunları incelerken olması gereken ile, gerçekte olanı, her birinin iyi ve kötü yanlarını göstererek çizmek, son kararı, her zaman okura bırakmaktır. “Gerçeğin ayık bir kafayla bıkmadan usanmadan araştırılması”¹¹⁵ni öğütler.

Bacon’a göre, insanlığın özlediği cenneti, geçmişte değil, gelecekte aramalıyız. Platon’un meşhur teşbihinde olduğu gibi, karanlık bir mağarada arkalarını ışığa çevirmiş oturan ve önlerinde hakikatin yalnız gölgelerini

¹¹² C. Yıldırım, a.g.m., s. 83.

¹¹³ F. Bacon, Denemeler (Çeviren: Akşit Göktürk), İstanbul, Adam Yay., 1983, s.8.

¹¹⁴ A.g.e., s. 17.

¹¹⁵ A.g.e., s. 19.

seyredenlerin gözlerini ışığa çevirmiştir.¹¹⁶ Yaptığı eleştirilerle kendinden önceki otoriteleri sarsmıştır. İnsan zihinlerinde doğmaya başlayan yeni fikirleri ifade ederek bilgede yeni hareketin öncüsü olmuştur. Kendinden sonraki bilim adamlarına felsefe ve bilimin yolunu göstermiştir. Dünyayı harekete getiren zihinleri o harekete geçirmiştir.

Bacon'ın amacı düşüncüyü somut tecrübe ile verimli bir ilişkiye getirmek ve insanın tabiat üzerine hakimiyetinin sınırlarını genişletmektir.¹¹⁷ Bacon, pozitif bilim anlayışını savunmaktadır.

F. Bacon'ın yönteminin bir başka önemli özelliği ise, sosyal meselelere de tatbik edilmiş olmasıdır. Bacon, "tabiat" kavramını aynı zamanda toplum ve toplumsal olayları ifade etmek için de kullanmıştır. Bacon'a göre insan, bizzat kendisi de topluma mensup olduğuna göre, sosyal realiteyi objektif olarak inceleyebilme hususunda muvaffak olabileceği bir yöntemden yararlanırsa tıpkı tabii realite gibi sosyolojinin kanunlarını bulabilir. Bu objektifliğe ulaşmak için tarih, iyi bir yardımcıdır. Çünkü müşahede zaman içerisinde tekrarlanan olaylara yöneltilerek bazı sosyal meseleler incelenebilir.

Bu meselelerden biri ahlâk problemidir. Bacon'a göre, iyi ahlâkı sadece tavsiye etmekle kalan felsefi düşüncenin realite ile alakalı araştırmalarla desteklenmediği takdirde sosyal meselelere hiçbir çare bulamayacağını savunmuştur. Ferdi ahlakın ancak sosyal ahlâk halinde ele alınarak ıslah edilebileceğini öne sürmektedir. Sosyal ahlakın düzeltilebilmesi için problemlerin temelinde yatan gerçek sebeplerin bulunması gerekir. O halde, ferdi ahlâksızlıklar karşısında insanlara dini ve ahlâki nasihatlar vermek yeterli değildir. Bunun

¹¹⁶ F. Bacon, Yeni Atlantis (Çeviren: Prof. Dr. Hamit Dereli), İstanbul, M.E. Basımevi, 1966, s. 5.

¹¹⁷ A.g.e., s. 47.

yerine ahlaksızlıkların temelinde yatan sosyal sebeplerin var, yok, derece levhaları ile ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Sosyal sorunlardan biri de asalet sorundur. Bacon bu sorunu tarihi bir araştırma çerçevesi içinde ele almaktadır. Bir zamanlar sosyal dengeyi sağlayan aristokrasi, kendi zamanında buhranlı bir zaman geçirmiştir. Bu devrede burjuva sınıfı ticaretle uğraşarak, zenginleşmişler ve aristokratlardan daha önemli bir konuma gelmişlerdir. Bacon'a göre, burjuva sınıfı, gücünü verasetten değil, kendi kabiliyetinden almaktadır. Buna karşılık asillerin statüleri doğuştan verildiği için, bütün menfi özelliklere rağmen onlar yine de sosyal mevkilerini muhafaza etmektedirler.

Bacon'a göre, toprak aristokrasisi, hiç emek sarfetmeden çok para harcayan sınıftır. Bu az çalışıp çok sarfeden nüfus bölümleri ise devleti yıpratır. Bu sebeple o, asillerin sayısının ve oranının halka göre nispeten bir şekilde artmaması gerektiğini savunmuştur.

Bacon, sosyal sorunların incelenmesinde, kendi öne sürdüğü müşahede yönteminin tarihi bir çerçeve içinde sebep sonuç ilişkilerinin tespiti gayesiyle kullanılması gerektiğini savunmuştur.¹¹⁸

Bacon'a göre, tabiatın bilinmesi için "her taşın altını yoklayan av"ın öneminden bahseder. Bacon, cemiyetin bilinmesi için adeta tarih içinde av, seyahat vasıtasıyla av, nihayet okumak vasıtasıyla av lüzumunu ileri sürüyor. Bir bakıma "Yeni alet"ın tabiat bilimleri yöntemi olmasına karşılık sosyal olayları müşahede etrafında öğütler ile dolu olan "denemeler"de toplum bilimlerinin yöntemine aittir.¹¹⁹

¹¹⁸ A.K. Bilgiseven, a.g.e., s. 71.

¹¹⁹ Z.F. Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, II. Cilt, s. 168-169.

Bacon'a göre, tabiatı söyletmek için onun esrarını kendine söyletme çaresini bulmalıyız. Bunun için: a- Deneyi çeşitlendirmek ve şartlarını değiştirip tekrar tekrar yapmak, b- Deneyi tersine çevirmek, c- Deneyi, ucunu gösterdiği bir hadisenin tamamını göstermek için sonuna kadar göstermek ve zorlamak, d- Deneyi önceden düzenlemiş bir şekilde takipte ısrar etmeksizin tesadüflerin, şansların çıkıvermesi imkanlarını hazırlamak, e-Bir sonuç vermez gibi görünen deneylerin arkasını bırakmamak lazımdır.¹²⁰

Bacon, tümevarım yöntemi ile nesnelere neliğini (formunu) öğrenmek ve bir nesnenin özünü belirlemek ister. Böyle bir belirlemede modern anlamdaki tümevarıma pek uymaz; çünkü burada bir olayın başka bir olaya bağlılığı gösterilmiyor, bir yasa ortaya konmuyor, yalnız bir kavram veriliyor. Fakat Bacon'ın yönteminin başarısı, skolastik ve hayal ile karışık olan bu şemadan çok, yöntemi kullanırken uyulacak kurallardır. Bunların en başta geleni, tek tek olgulardan önermelere gidilirken acele genellemelerden kaçınmaktır. Bu acele genellemelere kaçmak, insanın ruhi mekanizmasında yerleşik olan bir şeydir ve sayısız yanılgıların sebebidir. Tek tek olgulardan hemen tümel yargılara yükselmeğe kalkışmak yanlıştır; genellemeler yavaş yavaş yapılmalıdır. Önce pek kesin olmayan önermelere varmalı, bunlardan sonra yavaş yavaş daha yüksek olanlara, en sonunda da en yüksek önermelere ulaşılmalıdır.

Bacon'ın "yeni yöntemi" bugünkü yöntem anlayışına göre pek yalın olsa da kendi zamanına göre büyük bir adımdır. Bacon, modern mantığın başında bulunan bir düşündürdür. Bacon'ın "bilgi egemen olmaktır" görüşü, Rönesans kültürünün zaferini bir ilan etme gibidir.¹²¹

¹²⁰ A.g.e., 167.

¹²¹ M. Gökberk, a.g.e., s. 245-246.

Bacon, deneysel yöntemi, skolastik önyargının tuttuğu aşağı mevkiden kurtarmıştır. Deneysel felsefenin kurucusu ve felsefe bakımından yeniçağ pozitivizminin babasıdır. Bacon, kısaca, “tabiat hakkındaki her soyut fikre”, yani bilimlerden ayrı metafiziğe karşı çıkmıştır.

Betimleyici genellemelerin bilimde önemli yer tuttuğu elbette inkar edilemez. Ancak bilimin, olguları betimlemenin ötesinde daha önemli işlevi, olguları veya olgusal ilişkileri açıklamaktır. Bacon, gözleme dayanan genellemeler gibi açıklayıcı ilkelere de tümdengelimle ulaşılabilen yanılgısı içindeydi. Oysa varsayım ya da kuram oluşturmanın bilinen bir yöntemi yoktur. Bu bağlamda, bilim adamının deneyim, sezgi veya yaratıcı hayal gücünden sözedilebilir. Bacon’ın bilimsel yöntem anlayışındaki bir yetersizlik de, matematiğin bilimdeki işlevini kavrayamamış olmasıdır. İleri sürülen bir varsayım ya da kuramın olgusal olarak yoklanması, öncelikle o varsayım ya da kuramdan “öndeyi” denen test edilebilir önermelerin çıkarımını gerektirir. Bu ise uzun süreli mantıksal bir işlem olup çoğu kez ancak matematiğin tümevarımsal tekniğiyle mümkündür. Ayrıca, matematik, bilim için etkili bir dildir; özellikle fizikteki, yasa ve ilkelerin matematiksel denklemlerle dile getirilmesi, çıkarım işlemlerini kolaylaştırmasının yanı sıra bilime daha güvenilir ve açık bir ifade gücü de sağlamaktadır.

Bacon, deneysel bilimin ötesi bir savunucusu, bilimsel yöntem bilincini ön plana çıkararak bir düşünürdü. Ne var ki, onun kendi yaşam dönemindeki bilimsel çalışmaları yeterince izlediği söylemez. Kepler’in ortaya koyduğu doğrulayıcı sonuçlara karşın, Kopernik dizgesini içine sindirememesi, üzerinde durulacak bir noktadır. Çağdaşı Galileo’nin, deneyle matematiği birleştirerek bilimsel yönteme kazandırdığı yeni kimliğin farkına varmamış olması da ilginçtir. Aynı şekilde, modern anatominin öncüsü Vesalius’un çalışmasına gereken ilgiyi göstermediği

gibi, kendi hekimi Harvey'in, kan dolaşımına ilişkin buluşlarını da bir bakıma görmezlikten gelmiştir.

Değindiğimiz tüm yetersizliklere karşın, Bacon'ın bilimsel gelişme için gerekli ortamın hazırlanmasında oynadığı büyük rolün önemi tartışılmaz. Unutmamak gerekir ki, Bacon bir bilim adamı olmaktan çok, bilimi bağınazlığın tekelinden kurtarma savaşı veren bir düşünürdü. Bilimin daha sonraki gelişmeleri üzerindeki etkisi, bu gelişmelerin uygar yaşama yönelik kazanımlarına ilişkin öngörülerini göz önüne alınacak olursa, Bacon daima övgüyle anılacaktır.¹²²

II.2. F. Bacon'ın Önyargı Anlayışı

F. Bacon'a göre, temel amacımız doğaya egemen olmaktır. Doğaya egemen olabilmek için ilk yapmamız gereken şey, önyargılardan kendimizi kurtarmalıyız. Doğanın dünyasına girerken, önceden edinmiş olduğumuz yargılar ile sanıları bir yana bırakmamız gerekir. İnsan zihni bir takım kuruntularla, putlarla, Bacon'ın deyimiyle "idol"lerle yüklüdür. Doğanın kendi gerçeğine uygun olan temiz tasarımını elde etmek istiyorsak, insan zihnindeki bu idollerin kökü ve doğa karşısında yanılmalardan kurtulmak için bu idollerden arınmak gerekir. "İnsanın anlamasını idoller ve yanlış kavramlar yönetmektedir. Böylece doğru, insan zihnine girecek açık yol bulamamaktadır. Eğer kapı açılabilirse, bilim ve doğru tekrar insanın olabilir. Biz bunu başarmak ve tehlikeyi yok etmek için idollerle savaşmalıyız. Çünkü idoller, insan zihninin kuruntuları ve önyargılarıdır."¹²³

Doğru tümevarım yoluyla elde edilen aksiyomların ve düşüncelerin oluşumu hiç şüphesiz ki idolleri temizlemek ve onlardan uzak durmak için

¹²² C. Yıldırım, a.g.m., s.83.

¹²³ A. Kadir Çüçen, a.g.m., s. 53.

başvuracak en kesin yöntemdir. Fakat, onları ortaya çıkarmak oldukça zordur. Çünkü idoller teorisi, geleneksel mantığın sofistik çürütme kuramını doğasında ve özünde barındırır ve saklar.¹²⁴

Bacon'a göre önceden verilmiş hükümler, özel halleri (yani tek tek olayları) objektif olarak yoklamamıza ve özel hallerden hareket ederek genel kanunlara varmamıza engel olmaktadır. O halde sağlam ve doğru bir tümevarım işlemi nasıl yapılabilir? F. Bacon'a göre, insan zihninden ve duyumlardan gelen "idol"lerden kurtularak doğru tümevarım yapılır. "İdol"ler araştırmacıları yanıltan hata sebepleridir.

İnsan anlığını şimdiye kadar kuşatan ve orada derinlemesine kök salmış olan idoller ve yanlış fikirler, yalnızca, insan zihnini şöylece bir kuşatıp girişi güçlendirmekle kalmamıştır; giriş sağlandığında bile insanlık, kendini bunlara karşı çok iyi korumazsa, bilimlerin yenilenmesi sırasında yeniden karşılaşacağımız idoller ve yanlış fikirler bizi rahatsız edecektir.¹²⁵

İdoller, insanın doğasında yerleşik olan ya da sonradan kazanılmış olan ve gerçek bilgiyi engelleyen önyargılardır.

Bacon'a göre insan zihninde dört idol bulunmaktadır. Bunlardan birincisine soy idolleri, ikincisine mağara idolleri, üçüncüsüne çarşı-pazar idolleri, dördüncüsüne tiyatro idolleri adını vermektedir.

1- Soy idolleri (idola tribus), bu idoller temellerini insanın özünden alır ve kendini insan ırkında, soyunda saklar. Bu yüzden, insanın doğasına yerleşik olan soy idolleri tüm insanlar için ortaktır. Bu idol yüzünden nesnelere görmek istediğimiz gibi göremeyiz. Zihnin kavradığı tüm algılar ve duyular evrensel ve genel ölçümlere bağlı değil bireysel olana göredir. Yani insanın anlamasını

¹²⁴ A.g.e., s. 53.

¹²⁵ F. Bacon, *Novum Organum* (Çev.: Sema Önal Akkaş), Ankara Doruk Yay., 1999, s. 15.

yanılan bir ayna gibidir; çünkü anlık doğasının yapısı gereği objenin özünü karıştırır, tahrip eder, değiştirir ve düzensiz olarak algılar.¹²⁶ Soy idolleri: “İnsanın doğasında ve bizzat insanın soy veya ırkının doğasında vardır. Çünkü insan, anlamsız bir biçimde “şey”lerin ölçüsü olduğunu iddia eder, üstelik bununla da kalmaz, hem duyuların hem de zihnin bütün algılarının kaynağı olarak evreni değil, insanı gösterir. İnsan zihni, ışınları yayması, çarpıtması ve şeklini bozması bakımından kendi özelliklerini farklı nesnelere veren içbükey ve dışbükey aynalara benzer.”¹²⁷

Bu idoller “tabiatı” olduğundan farklı gösterirler, bize “ticaret yaptırırlar. Bu idoller yüzünden nesnelere kendimize benzetir, kendi ölçülerimize göre kavramaya çalışırız. Onları kendi ölçü ve koşulları içinde göremez oluruz. Örneğin kendi tedirginliklerimiz, korku ve umutlarımızı doğaya da aktarıyoruz. Kısaca, doğayı insan biçiminde görürüz. Oysa bizim kendi düşünüş ve algılayışımız hiçbir zaman nesnelere ölçüsü olamaz. Ayrıca bu idoller, insan türüne (nevine) mensup olmanın insanda yaptığı etkilerdir. Bacon’a göre bütün insanlar, insan soyuna mensup olmaları itibarı ile, realiteyi kendilerine başka türlü gösteren idollere (yanlış fikir ve duyulara) sahiptirler. Bacon, bu idolleri eşitlik idolü, alaka ve meşguliyet idolü ve ihtiras idolü olmak üzere üçe ayırmaktadır.

Eşitlik idolü, realitede (tabiatta) mevcut olmayan eşitlikleri bize mevcutmuş gibi gösteren yanlış fikir ve duyulardır.

Alaka ve meşguliyet idolü, alakamızı çeken ve meşgul olduğumuz konulara ait kendi düşüncelerimizde beliren ve hakikatte mevcut olmayan doğruluğu mevcut saymamızı sağlayan hatalı görüşlerimiz ve duyularımızdır. Bu

¹²⁶ A. Kadir Çüçen, a.g.m., s. 53.

¹²⁷ F. Bacon, Novum Organum, s. 15-16.

idol, hoşumuza giden ve faydamıza elverişli olan düşünceleri doğru saymamıza yol açar.

İhtiras idolü, ihtiraslarımızın etkisi altında kalarak, doğru olmayan hükümlerimizi doğru saymamızdan ibaret olan yanılma kaynağıdır. Bütün hayal ve zeka kuvvetlerini kendi hesabına kullanan his ve ihtiraslarımızın mevzularını hakikat saymamıza yol açar ve bizi şaşırır.

Soy idolleri, var olmadığı ve gerçek olmadığı halde mevcut ve doğru gibi gördüğümüz bir idoller araştırmayı yanıltacak nitelikte olup, insan ırkına mensup olmamızdan doğan yanlış fikirlerdir. Soy idolleri araştırmanın sıhhatini bozan hata sebeplerinden biridir.¹²⁸

İnsan anlığı kendine has tabiatından dolayı, “şey”ler de, gerçekte olduğundan daha büyük bir düzen ve eşitlik olduğunu kolaylıkla kabul eder. Tabiattaki nesnelere “sui generis” (kendine özgü) ve çok düzensiz olmasına rağmen, insan anlığı paraleller, eşlenikler* ve bağıntılar icat eder; oysa, tabiatta böyle şeyler yoktur.¹²⁹ “İnsan anlığı, zihnen en çok bir kerede, aniden çarpan ve giren şey ile hemen doldurulan, şişirilen imgelem ile harekete geçirilir. O zaman, insan anlığı ağır düzenlemeler ve güçlü bir otorite ile, zihne zorla bir görev kabul ettirilmediği sürece, zihnin ateş örneğinde olduğu gibi, kendileriyle aksiyomların denendiği, uzak ve birbirine benzemeyen örneklere geçiş çok yavaş ve uygun değilken, her şeyin zihni ele geçiren birkaç nesneye benzediğini, neredeyse hissedilmez bir şekilde kavramaya ve tahmin etmeye başlar.”¹³⁰

İnsan anlığı aktiftir, duraklayamaz veya dinlenemez fakat etkisiz bile olsa, yine de hızla ilerler. Bu anlamda, biz, dünyanın bir dış sınırı veya sonu olduğunu

¹²⁸ A. K. Bilgiseven, a.g.e., s. 66.

* Eşlenik: Herhangi bir biçimde birbirleriyle oranlı bulunan nokta, çizgi, sayı. vb.

¹²⁹ F. Bacon, Novum Organum, s. 17.

¹³⁰ A.g.e., s. 19.

kavrayamayız; ve ister istemez, insanın düşünebildiği sınırların ötesinde bir şey olması gerektiği aklımıza gelir. Genellikle, sonsuzluğun, bir partre ante (öncesi) ve partre post (sonrası) olarak kabul edilmiş geçerli bir ayrımı olmadığından, geçmişten bugüne kadar nasıl gelindiğini tasarlayamayız: Çünkü, eğer sonsuzluk hakkında böyle bir ayrım olsaydı – bu düşünceyi biri diğerinden daha büyük olduğu ve sonsuzluğun gittikçe azaldığı ve nihayet bir sona doğru gittiği düşüncesi izlerdi. Aynı güçlük, zihinlerimizin zayıflığından ortaya çıkan çizgilerin sonsuz bölünebilirliğini düşünürken de vardır. Bu zayıflık, nedenlerin bulunuşu ile daha büyük bir zarara yol açabilir. Çünkü, tabiattaki en genel yasalar, her ne şekilde bulunuyorlarsa işte o şekilde, var olmalarına ve bir nedenin sonucu olmalarına rağmen, insan anlığı hiç duraksamadan daha anlaşılır şeyler arar. Böylece daha fazla ilerlemeye yönelik olmakla birlikte, gerçekte az ilerlenen şeyde (yani ereksel nedenlerde) kalır. Çünkü açıkça görülür ki, ereksel nedenler, insanın kendi tabiatına, evrenin sisteminden ve şaşırtıcı bir şekilde bu kaynaktan felsefeyi bozmuş olanlardan daha yakındır. Fakat, en büyük evrensellerdeki nedenleri arayan ve onları bağlı oldukları nesnelere keşfetmekten endişe etmeyen birisi, beceriksiz ve gelişigüzel bir filozof olurdu.

Sönük bir ışığa benzemeyen, ama istek ve tutkuların bir izini kabul eden insan anlığı kendi sistemini meydana getirir. Çünkü, insan tercih ettiği şeye daima isteyerek inanır. Bu yüzden araştırmada sabır isteyen güçlükleri; ümidini sınırlandırdığı için temkinli olmayı, batıl inançlardan dolayı tabiatın derinliğini, zihni sıradan ve değişen nesnelere işgal edilmiş görünmesin diye kibir ve gurur yüzünden deneyin aydınlığını, sıradan halkın fikirlerine sahip olmak korkusuyla paradoksları reddeder. Kısacası, insanın hissettikleri anlığın sayısız ve bazen

hissedilmez bir şekilde doldururuz ve bozarız.¹³¹ Fakat, besbelli ki, insan anlığının en büyük engeli ve yanılgısı kayıtsız oluşundan, yetersizliğinden ve duyuların hatalarından ileri gelir. Madem ki duyulara çarpan, her ne olursa olsun duyulara doğrudan doğruya çarpmayan, bununla birlikte daha üst düzeyde olan her şeyden sayıca fazladır. O halde, düşünme faaliyeti çoğunlukla görünüşle son bulur ve eksiktir, ya da gözle görünemeyen nesnelere önem vermez. Bu nedenle, somut cisimlerin içinde hapsedilen ruhların tam faaliyeti, bizim duyularımızdan kaçır ve gizlenir. Kaba tözlerin (kabaca başkalaşma denilen fakat gerçekten küçük zerreciklerin değişimi olan) bölümlerinde yer alan biçim vermenin ve daha ince değişimlerinin tümü tam olarak bilinemez; hatta, sözünü ettiğimiz iki konu açıklanmadıkça ve aydınlatılmadıkça tabiatta daha büyük bir sonuç elde edilemez. Yine, soluduğumuz havanın gerçek yapısıyla, yoğunluğu az olan cisimlerin tümü (ki onların çoğu vardır) hemen hemen bilinemez. Çünkü, duyular zayıftır ve yanılır. Ayrıca araçlar da onların alanını veya keskinliğini genişletmekte çok faydalı değildir. Tabiatın en iyi yorumlarının tümü, örneklerle, duyuların yalnızca deney, tabiat deneyi ve “şey”in kendisi hakkında hükümde bulunduğu uygun ve elverişli deneylerle hesap edilerek çıkarılır.¹³²

İnsan anlığı bireysel yapısından dolayı soyutlama yapmaya eğilimidir ve değişen şeyi sabitleştirdiğini farzeder. Oysa, tabiatı soyutlamak yerine, inceden inceye araştırmak daha iyidir. Bu, tabiatı anlamak bakımından diğerlerine göre daha bir ilerleme yapmış olan Demokritos Okulu tarafından kullanılan yöntemdir. Maddeyi, onun yapısını, o yapının değişimlerini, maddenin eylemini ve bu eylemin veya hareketin kanununu dikkate almak en iyisidir. Çünkü, formlar,

¹³¹ A.g.e., s. 20.

¹³² A.g.e., s. 20-21.

ancak bir isimle ve eylemin kanunlarıyla tanımlandığı sürece insan zihninin yalın bir kurgusu olarak kalır.¹³³

Sonuç olarak, soy idollerini ya insanın ruh yapısının birliğinden, ya onun yargılarından, ya sınırlı yetilerinden ve rahatsızlık veren çalkalanışından, ya tutkuların müdahalesinden, ya duyuların yetersizliğinden, ya da izlenimlerin biçiminden dolayı ortaya çıkarlar.

2- Mağara idolü (idola speus), bir mağaraya giren ışık nasıl o mağaranın içi şekil ve özelliklerine göre diğer mağaradakilerden farklı bir gölgelenme durumu yaratırsa, aynı şekilde insanların (dışarıdan mağaraya giren ışık gibi) sonradan aldıkları kültür ve terbiyeye göre şekillenen zihin ve idrak alemi de dış etkileri buna göre yorumlar.

O halde, bu yorumlar vasıtasıyla, realitenin hakikatte olduğundan farklı ve yanlış olarak tanınması, insanların doğuştan itibaren taşıdıkları bir kusurdan ileri gelmektedir. Terbiye, tahsil ve meslek hayatı icabı, farklı ferdiyetler ve değişik zihni yapılar kazanmış olmalarından doğmaktadır. Böylece, dış etkilerin zihin yapısı üzerindeki yanıltıcı izlerinden mağara idollerini doğmaktadır.

Bu idoller, insanın sonradan aldığı kültürel terbiyeden ileri gelmektedirler. Bir mağaraya aksettirilen gölgeler, mağaranın şekillerini almıyor mu? Her zihin de bu mağaraya benzer; eşya zihne göre şekillenir.¹³⁴

Mağara idollerini, insanın kendi doğasından kaynaklanır. Kendine özgü yapısından kaynaklanır. Bacon, burada “mağara” derken Platon’un “mağara simgesi”nden etkilenmiştir. Bacon’a göre, her birimizin bireyliğı, içine kapanmış olduğumuz bir mağara gibidir; doğaya biz bu mağaradan bakarız; bu mağaranın içine giren ışınlar herkeste bir başka türlü kırılır. Herkesin kendine göre

¹³³ A.g.e., s. 21.

¹³⁴ Z.F. Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, C.II, s. 158.

yetenekleri, yetişmesi ve çevresi vardır; bütün bunlar, bir kimsenin idollerinin niteliklerini belirler: Kimileri nesnelere ayrılıkları üzerinde dururlar, kimileri ise, tersine, benzerliklerine dikkat ederler, kimileri eskiyi, kimileri de yeniye severler.¹³⁵

Bu idoller, özel olarak bireye ilişkin düşüncelerdir. Bireyin aldığı eğitim, okuma alışkanlığı, bağlı olduğu otorite gibi faktörler insanın dünyaya bakış açısını etkiler. Bu idol bireysel insana aittir. İnsanlık için genel ve ortak yanlışlıkların dışında, her birimizin doğanın ışığını solduran ve kıran kendimize ait sığınağımız ve mağaramız vardır. Bu tür idoller ya direkt olarak kendimizin özelliği, ya eğitimimizin, ya başkaları ile yaptığımız konuşmalar sonucu, ya da okuduğumuz kitapların sonucudur. Bunlara ilaveten kabullenmiş ve inanılmış otorite sonucu da olabilir; ya da tüm bunları içeren izlenim ve düşüncelerin anlıkta dogma ve önyargı olarak yer alması sonucu ortaya çıkan idollerdir. Bu yüzden birey dünyaya ortak ve evrensel olandan çok kendi küçük dünyasından bakmayı tercih etmektedir.¹³⁶

Bacon, mağara idollerini üç tipe ayırmaktadır: Terkip ve taksim (birleştirme ve ayırma), meslek ve zaman ve çağ idolleri.

Terkip ve taksim (birleştirme ve ayırma) idolü, araştırmacı kendi tahsilinin etkisi altında kalarak eşyalar ve olayların benzer olmayanlarını aynı grupta birleştirmeye veya benzer olanlarını ayrı sınıflara yerleştirmeye temayül ettiği zaman bu hata kaynağından etkilenmiş olur.

Meslek idolü, araştırmacıya bütün olaylara kendi mesleği açısından bakma eğilimini verir. Bu da araştırmacıyı yanıltır.

¹³⁵ M. Gökberk, a.g.e., s. 243-244.

¹³⁶ A.K. Çüçen, a.g.m., s. 54.

Zaman ve çağ idolü ise, bazı çağlara ve otoritelere hayranlık önyargısını aşıl原因 bir hata kaynağıdır.

Mağara idolleri, bireysel olan idollerdir. Çünkü herkes (insan ırkında ortak olan hatalara ek olarak) ya kendisine özgü ve tek olan yaratılışından dolayı, ya aldığı eğitimden, ya diğer kişilerle olan ilişkilerinden dolayı, ya okuduklarından dolayı ve hayranlık ve saygı duyduğu kişilerin otoritelerinden dolayı, ya zihinde meydana getirilen farklı etkilerden dolayı önceden işgal edilmiş ve önceden yerleştirilmiş ya da düzenli ve sakin bir şekilde vb. olduğu için, tabiatın ışığını durduran ve bozan kendi bireysel mağarasına sahiptir. Öyle ki, insan ruhu (genel yaratılışına göre) değişebilen bir özelliğe sahiptir, karışıktır ve sanki şans eseri harekete geçirilmiştir. Herakleitos, “insanlar bilgiyi küçük dünyada ararlar, daha büyük ve ortaklaşa yaşadığımız dünyada değil” sözünü çok güzel söylemiştir.¹³⁷

Bazı insanlar, kendilerini bilimlerin ve düşünce faaliyetlerinin yazarı ve buluşçusu zannettiklerinden ya da bunlar üzerinde çok büyük gayret göstermiş oldukları için onlara bağlı kaldılar ve yine sık sık onlara başvurmayı alışkanlık haline getirdiler. Eğer, bu insanlar, dikkatlerini evrensel bir doğa felsefesine ve düşünme faaliyetine yöneltirlerse, önyargılı düşünceleriyle onları çarpıtır ve bozarlar. Bu önyargılı kurguyla ilgili olarak doğa felsefesini kendi mantığına hizmet eder duruma getiren Aristoteles, bizim için iyi bir örnektir, ve o, böyle yaparak doğa felsefesini faydasız ve tartışmacı olmaktan daha da değersiz kılmıştır.

Felsefe ve bilim konularında, insanların eğilimleri arasında en büyük ve en temel fark şudur: Bazıları, şeylerin farklılıklarını gözlerken, gayretli ve aktiftir; bazıları ise, şeylerin benzerliklerini gözlerken, çok gayretli ve aktiftir. Çünkü

¹³⁷ F. Bacon, Novum Organum, s. 16.

ciddi çalışan ve zeki olan karakter, kendi düşüncelerini düzene sokabilir, farklılıkların bütün ayrıntılarından geçerek, bir nokta üzerinde durabilir ve ona bağlı kalabilir; fakat, son derece güzel ve gidimli düşünceler, en ince ve genel benzerlikleri bile tanırlar ve karşılaştırma yapabilirler. Bu kişilerin her biri ya kusursuz ayrımları ya da benzerliğin gölgelerini yakalamaya çalışarak ve isteyerek, aşırılığa giderler.¹³⁸

Bazı düşünürler, ilkçağa olan sınırsız hayranlıklarının açıkça gösterirler, bazıları yeniliğe büyük bir istekle kucak açarlar, sadece birkaç kişi eskilerin doğru ifade ettiği şeyleri, reddetmeden ve küçümsemeden bir orta yol bularak modern çevrelerin düşüncelerini izlerler. Fakat bu durum, bilimler ve felsefe için çok zararlıdır; Ve biz doğru bir hüküm vermek yerine, ancak eskilerin ve modernlerin gruplamasını yaparız. Doğruluk, tikel zaman parçalarında olayları bir araya getiren iyi bir şansta aranmamalıdır; çünkü sonsuzdur. Bu nedenle, bu gruplar sergiledikleri tutumlardan vazgeçmelidir ve anlık da kendisini acele karar vermeye iten bu grupların davranışlarına izin vermemelidir.¹³⁹

Tabiatı ve cisimleri kendi bireysel formları içinde düşünmek anlığı şaşırır ve zayıflatır, fakat, tabiatı ve cisimleri, genel bileşimi ve oluşumu içinde düşünmek anlığı hayrete düşürdüğü gibi rahatlatır da. Oysa, diğerleriyle karşılaştırdığımızda, Leucippus ve Demokritos Okulunda bunun iyi örneklerini görüyoruz. Çünkü onlar, tikellere neredeyse “şey”lerin genel yapısını ihmal edecek kadar önem verdiler. Oysa diğerleri tabiatın basitliğine nüfus etmeden, oldukça hayrete düşmüşlerdi. Bu iki düşünme biçimi, bu nedenle, anlığı tabiata anında nüfuz eder duruma getirmek ve kapasitesini genişleterek, sözünü ettiğimiz güçlülüklerden sakındırmak için yer değiştirmelidir; ayrıca bu düşünme

¹³⁸ A.g.e., s. 22-23.

¹³⁹ A.g.e., s. 23.

biçimlerinin her biri sırası geldiğinde kullanılmalıdır, işte idoller de onların sonucudur.¹⁴⁰

Bu nedenle düşünme süreci sırasında öyle önlemler alalım ki, mağara idollerinin anlığa girmesini önleyebilelim ve anlıktan çıkaralım. Mağara idolleri, özellikle doğuşlarını ya bazı üstün uğraşlara veya ikinci olarak, sentez ve analizde bir aşırılığa, ya üçüncü olarak belli çağların lehine bir uğraşa ya da dördüncü olarak, konunun genişliğine ve darlığına borçludur. Genel olarak, tabiatı gözlerken düşünen biri, özellikle anlığına giren ve anlıkta duran ne varsa hepsinden şüphe etmelidir. Anlığı değişmez ve tarafsız kılmak için çok fazla uyarıda bulunmalıdır.¹⁴¹

3- Çarşı-pazar idolleri (idola fori), bu idoller, bizim dışımızdaki insanla veya insanlarla yaptığımız konuşmalar ve ilişkilerimiz sonucu oluşurlar. Bireyin yaptığı söyleşiler ve toplumsal ilişki sonucu kazanılır. Kelimeler kaba bir anlamaya göre oluşurlar. Bundan dolayı da, kelimelerin yanlış ve uygunsuz seçimi tam anlayışa engel olur. Sözcükler kolaylıkla anlamamızı zorlar ve çelişkiye düşürür. Bu idol, insanı sayısız çıkmazlara sürükler ve fantaziler oluşturur. Bu idol, en kötü idol olarak direkt dille ve sözcüklerle ilgilidir. Çünkü tüm çağların yanlış veya eksik düşünceleri dilimize yerleşmiştir. Dilimizde düşüncemizi kendi kalıpları içinde etkilemektedir. Bu yüzden düşünceler dilimizin tutsağı olmaktadır. Bunun en iyi örneği ortaçağ skolastiğinin kuru ve boş kavramlarının insanı deneyden ve olgudan uzaklaştırmasıdır. Bu idol, deney ve olgu dünyası ile kavramlar ve sözcükler arası çelişkiler oluşturmaktadır. Sonuçta bizi gerçeklikten uzaklaştırmaktadır.¹⁴²

¹⁴⁰ A.g.e., s. 23-24.

¹⁴¹ A.g.e., s. 24.

¹⁴² A. Kadir Çüçen, a.g.m., s. 54.

Çarşı-pazar idolleri, sözcüklerin tiranlığıyla ve onların zihinlerimizdeki etkisinden kurtulma güçlükleriyle ilgilidir. Bu idoller, kuruntularımızın en kötüleridir. Sözcüklerin düşüncelerimiz üzerindeki etkilerinden doğarlar, yani bunların kaynağı dildir. Gelmiş geçmiş çağların görüşleri dilde kalıplaşmışlardır. Böylece bu dil kalıpları bizim için birer önyargı olmuştur. Hele, skolastizmde olduğu gibi, bilgimiz başlıca kavramlarla çalışırsa, eskilerin büsbütün kölesi olunur; kuru sözlere dayanan bir bilgelik insanı canlı deneye başvurmadan alıyor. Ayrıca: Bir yandan hiç olmayan nesnelere için sözcüklerimiz var, öbür yandan da deney dünyasını bütün genişliği ile kucaklayacak sözcüklerimiz eksik, bu yüzden de salt sözcükler üzerinde sonu gelmeyen çekişmeler oluyor.¹⁴³

Bacon'a göre, izi hiç bulunmayan şeyler için dil bazı "kelimeler" uydurmuştur. Bu kelimeler, bizim tabiat olaylarını olduğu gibi görmemize engeldirler. O kadar ki muhakeme yaparken eşyayı değil, kelimeleri düşündüğümüzü farketmeyiz. Hakikatte kurduğumuz bina realite ile hiçbir alakası olmayan, kelimelerin ve cansız kavramların iskeletinden ibarettir. Fakat idol o kadar kuvvetlidir ki, yalnız iskeletin sahibi değil, bütün bir devir ve çağ idolün esiri olmuştur.¹⁴⁴

Bacon tarafından bu hata kaynağına çarşı-pazar idolleri adı verilmesinin nedeni fikirlerimizi ifade etme ve tedavül ettirme (alıp verme) vasıtası olarak kullandığımız kelimelerden bazılarının (ifade etmek üzere kullandıkları) kavramların manasını tam olarak karşılayamaz hale geldikleri halde kelime piyasasında tutunmaya devam etmeleridir. Bu soyut kelimelerin ifade etmesi gereken somut gerçekleri anlayamadıkça ve bu kelimeler böyle bir anlayışa ulaşmamızı engelledikçe, araştırma faaliyetlerinde başarılı olabilmemiz mümkün

¹⁴³ M. Gökberk, a.g.e., s. 244.

¹⁴⁴ Z.F. Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, C. II, s. 159.

değildir. Boş kalıplar (muhtevası, içi olmayan kılıflar) haline gelmiş olan kelimelerin, realiteyi anlayabilmekten bizi engelleyişleri o kadar kuvvetli olabilir ki, zihni muhakeme yaparken, somut gerçeklerin ayrıntılarını bir tarafa bırakabilir, farkına varmaksızın sadece soyut kelime ve kavramları düşünür hale gelebiliriz.¹⁴⁵

Bacon'a göre, "insanların birbirleriyle olan ticari ve toplumsal ilişkilerinden dolayı, bizim çarşı-pazar idolleri olarak adlandırdığımız, karşılıklı ilişkilerden ve insanın, insan topluluğu olan ilişkilerinden ortaya çıkan idoller de vardır. Çünkü, insanlar dil vasıtasıyla anlaşılır. Ama kelimeler, çoğunluğun istediği gibi biçimlenmiştir ve zihin için şaşırtıcı bir engel olan kelimelerin kötü ve uygunsuz yapılması da zihinde ortaya çıkar. Bilgili insanlar, kendilerini korumak için bazı örneklerde tam bir çare olan, tanımlamalar ve açıklamalar yapmayı alışkanlık haline getirmişlerdir. Kelimeler, her şeyi karışıklığa iterek insanlığı boş ve sayısız tartışmaya ve yanlışla sürüklediği için anlığı durmadan ve açıkça zorlar."¹⁴⁶

Çarşı-pazar idolleri, idollerin en kaygı verici olanıdır, yani, bunlar kelimeler ve isimlerin birliğinden dolayı, anlığın etrafını kuşatmış olan idollerdir. Çünkü sözcükler, gerçekte anlık üzerine etki ettiği halde, insanlar kendi akıllarının sözcükleri yönlendirdiğini hayal ederler. İnsanların böyle düşünmeleri felsefeyi ve bilimlere hataya düşürdüğü gibi, işlemez bir durum ada getirmiştir. Sözcükler, genellikle popüler bir egemenlik oluştururlar ve "şey"leri sıradan zihinler için çok açık olan bu kaba hatlarla tanımlarlar. Fakat, diğer taraftan, keskin görüşlü bir anlık ya da daha gayretli bir gözlem, bu hatları değiştirmekte ve onları daha doğru bir şekilde tabiata uydurmakta endişe eder. Sözcükler,

¹⁴⁵ A.K. Bilgiseven, a.g.e., s. 66.

¹⁴⁶ F. Bacon, Novum Organum, s. 16-17.

tabiata zıttır. Bunlardan dolayı, bilgili insanların büyük ve ciddi tartışmaları, sık sık sözcükler ve isimler hakkında yapılan anlaşmazlıklarla sona erer. Bununla beraber, böyle tanımlar doğal ve maddi nesneleredeki kötülüğe çare olamazlar. Çünkü, tanımlar sözcüklerden ibarettir ve bu sözcükler diğerlerini meydana getirirler.¹⁴⁷

Sözcükler aracılığı ile anlığı bozan idoller iki çeşittir. Onlar, ya varlığı olmayan “şey”lerin isimleridir (çünkü, nasıl bazı nesnelere, dikkatsizlikten dolayı isimsiz bırakıldıysa, aynı şekilde, kurgusal imgelerle de nesneyi olmayan isimler oluşturulmuştur) ya da gerçek edimli (actuel) nesnelere isimleridir; ama bunlar karışık şekilde soyutlanmıştır. Doğuşlarını, anlamsız ve yanlış kuramlara borçlu olan talih, ilk hareketi veren, gezegenlere ait yörüngeler ve ateş elementi gibi kurgular birinci türün örnekleridir. İdollerin bu türü, büyük bir ustalıklarla ortadan kaldırılır. Çünkü, sık sık yapılan çürütmelerle veya teorilerin kendi kendine yürürlükten kalkmasıyla yok edilebilir. Kusurlu ve beceriksiz bir soyutlama ile meydana getirilen öteki idol türleri karmakarışık ve derin bir şekilde kök salmıştır. Örnek olarak, nemli sözcüğünü alalım ve bu sözcüğün farklı anlamlarının nereye kadar tutarlı olduğunu inceleyelim. Sonuçta nem sözcüğü, bir cinsi belirlenmemiş ve oturmamış farklı farklı eylemlerin karışık bir ifadesinden başka bir şey değildir. Çünkü o, kendini başka cisimler üzerine kolayca yayan demektir; belirlenemez ve yoğunlaştırılmaz demektir; kolaylıkla her yön döner demektir; kolayca bölünür ve yayılır demektir; kolayca birleşen ve toplanan demektir; kolayca akan ve hareket eden demektir; kolayca yapışan ve başka bir cismi ıslatan demektir; önceden katı olmasına rağmen kolayca sıvı haline dönüşen demektir. Bu yüzden, bu adı söylediğinizde, bir anlamda alev nemlidir, bir anlamda hava nemli değildir, bir diğer anlamda barut nemlidir, bir diğer anlamda

¹⁴⁷ A.g.e., s. 24-25.

da cam nemlidir dediğimizde bu kavramın, aceleci bir şekilde yalnızca sudan ve tam bir inceleme yapılmaksızın bildiğimiz doğal sıvılardan soyutlanmış olduğu açıkça görülür. Bununla birlikte, sözcüklerin farklı çarpıtma ve hata dereceleri vardır. En az hatalı sınıflardan biri tözlerin adları özellikle az soyut ve daha iyi tanımlanmış türlerdir. Oluşturmak, bozmak ve değiştirmek gibi eylemlere işaret eden sözcükler daha yanlıştır. Fakat en yanlışı, ağır, hafif, seyrek, yoğun gibi nitelikleri gösterenlerdir (duyunun doğrudan doğruya algıladıkları nesnelere hariç). Bunların hepsinde “şey”lerin büyük ve küçük bir kısmı, ancak duyulardan önce geldiği ölçüde, diğerlerine göre biraz daha iyi bazı kavramlar olmalıdır.¹⁴⁸

4- Tiyatro idolleri (idola theatri), bu idol ise, çeşitli felsefe dogmaları ve kanıtlama ilkelerinden insan zihnine göç etmişlerdir. Çünkü, yargımızdaki tüm bilinen sistemler antik çağın teori ve ilkeleri rol oynamakta ve onlar sahneye çıkmaktadır. Bilimdeki bir çok aksiyom ve ilke geleneğin etkisinde olmasıyla güvenilirliği azalmaktadır. Bunun sonucunda, eksik kuramlar otorite kabul edilmekte ve inanılmaktadır. Bacon, bu idolle, ortaçağın etkisinde kaldığı Aristoteles otoritesine karşı çıkmaktadır. Bu tür otoriteler bizi yanılgılara götürmektedir.¹⁴⁹

Bu idoller, eski teorilere bağlanmaktan, otoritelere inanmaktan doğarlar. Bu çeşit kuruntular yüzünden eski ünlü kimselerin yanılgıları ortalıkta dolaşır ve yayılır. Bacon özellikle Aristoteles ve Skolastizm otoritesini gözönünde bulundurmaktadır. Otoritelere inanarak yanılgılarda saplanıp kalacağımıza kendimize inanmaya, kendi görüp denediğimiz şeylere güvenmeye çalışmalıyız.

Bacon, bu hata kaynağı ile bilhassa gerçek realitede tatmin edici olmayan, fakat bir piyesin hayali kahramanları gibi bizi etkileyen doktrinleri (ideolojileri)

¹⁴⁸ A.g.e., s. 25-26.

¹⁴⁹ A.K. Çüçen, a.g.m., s. 54.

kasdetmektedir. Sosyal realiteyi objektif olarak incelemesi gereken araştırmacının, bu türlü etkilere maruz kalarak objektiflikten çıkabilmesi muhtemeldir.

İnsan zihnini kendine özgü felsefe sistemlerinin çeşitli dogmalarından sarmış olan idoller olduğu gibi, kusurlu ispat kurallarından kaynaklanarak sarmış olan idoller de vardır. İşte, bizim tiyatro idolleri olarak adlandırdıklarımız bunlardır. Çünkü biz, kurgusal ve tiyatroyari bir dünya yaratarak, gözönüne serilen ve canlandırılan bir çok oyunda sistemlerinin de tümüne önem veririz. Biz, benzer tabiatın bağdaştırılabildiği ve zıt hataların sebepleri, genellikle birbirleriyle aynı olduğu için ve yalnızca var olan sistemler hakkında ne de eskilerin felsefesi hakkında konuşuruz. Ayrıca biz, yalnızca sistemlere işaret etmekle kalmayıp aynı zamanda, gelenek, gizlilik, otoritelere güven duyma ve ihmal aracılığıyla kökleşmiş olan bilimlerin aksiyomlarına ve bir çok ögesine de işaret ederiz. Bununla birlikte biz idollere karşı insan anlığını uyanık tutmak için her bir idol türünü açıkça ve tam olarak tartışmalız.¹⁵⁰

Tiyatro idolleri, ne doğuştan gelir, ne de anlığa gizlice sokulurlar, fakat açıkça kuramların kurgularıyla ve bozuk ispat kurallarıyla anlığa yavaş yavaş yerleşerek orada beslenirler. Bununla birlikte, tiyatro idollerine neden olan kuramları yalanlamaya kalkışmak, bizim ifadelerimizle tutarlı olmazdı. Çünkü biz, ne ilkelerimizde ne de kanıtlarımızda onlarla anlaşamadığımızdan, hiçbir tartışma söz konusu olamaz. Bereket versin ki, eskiler şerefiyle başbaşa bırakıldılar. Biz, bütün doktrinlerimizin yalnızca izlenen yola bağlı olduğunu gördüğümüz için eskilerden kalan hiçbir şeyi eksiltmedik. Doğru yoldan giden bir sakat, yoldan çıkan sratlı bir kişiye yarışta geçer ve doğru yolda koşmayan

¹⁵⁰ F. Bacon, Novum Organum, s. 17.

birinin ustalığı ve hızı da onun hatasını artırmaktan başka bir işe yaramaz. Bizim bilimleri keşfetme yöntemimiz anlayışın keskinliğine ve gücüne çok az yer bırakarak, anlayışı ile akli gerçekte aynı düzeye getirmeyi hedefler. Bununla birlikte, bireysel hiçbir eleştiriye girmeden, ilkin bu kuram türlerinin taraftarları ve genel bölümleri hakkında, ikinci olarak onların zayıflığından kaynaklanan dış işaretlerin varlığını göstermek hakkında daha fazla şey söylenmelidir. Son olarak, büyük talihsizliklerin nedenlerini ve uzun süreli yanlışlara yol açan genel kabulü de dikkate almalıyız ki gerçeğe giriş yolunu kolaylaştıralım, böylece insan anlığı daha istekli bir biçimde temizlenebilsin ve kendi idollerini kovabilecek duruma gelsin.¹⁵¹

Tiyatro idolleri çok sayıdadır. Dinsel ve teolojik düşüncelerle çağlar boyunca meşgul edilmiş olan insan zihni ve sivil hükümetler teoride bile olsa, tabiatın yeniliklerine karşı çıkmamış olsalardı şimdiye kadar, bir çok filozof ve teorisyenin de izleyicileri olurdu. Felsefe fenomeni üzerine bir çok dogmanın oluşturulması oldukça kolaydır; ve, sahne için icat edilen planlar, gerçek tarihten elde edilenlerden daha tutarlı daha zarif ve daha memnun edici olursa bizim bu tiyatro planımızda şiirsel olanınkine benzer. İnsanlar genel olarak felsefelerinin temeline deney ve doğal tarihin çok dar bir temeli üzerine kurulur ve çok sınırlı bir zeminde karar verilir. Çünkü, teori ile uğraşan filozoflar, çeşitli ortak durumları, belirleme ve inceleme yapmadan ve tekrar tekrar gözden geçirmeden, sadece deney yaparak elde ederler; ve, geri kalanlar için derin düşüncelerine ve anlayışlarının aktivitesine güvenirlere. Ciddi, ama doğru bir şekilde birkaç deneyle meşgul olmuş ve yaptıkları deneylerle uyum içinde olan herşeyi biçimlendirerek, felsefe sistemlerini ortaya çıkardıklarını ve buluş yaptıklarını kabul etmiş olan başka filozoflar da vardır. Üçüncü bir grup, işin içine inançlarından ve dine olan

¹⁵¹ A.g.e., s. 26-27.

saygılarından dolayı teolojii ve gelenekleri sokarlar. Bunlardan bazıları ruhlarla, cinleri araştırarak bilim elde etmeye kadar ileriye gitmişlerdir. Bu tür yanlış felsefeler insanı hataya düşürmektedir.¹⁵²

Aristoteles, doğa felsefesini mantık aracılığıyla bozmuştur. Kategoriler dünyasını oluşturarak, tözlerin en soylusu kabul etmesi gereken insan tözünü ikinci dereceden işleve sahip bir cins olarak ayırmıştır. Aristoteles'in bu tutumu bilimin gelişmesini engellemiştir.

Felsefe geniş bir alana sahip olduğu için, batıl inanç ve teolojiye karışarak bozulmuştur. Bu durum felsefe için çok zararlıdır. Çünkü insan anlığı hayalin sıradan kavramları kadar, hayal ürünü şeylerin de etkisi altındadır. Hayalperest, abartılı ve deyim yerindeyse şiirsel okul, anlığı memnun ederken, tartışmacı ve sofistlik okul, anlığı tuzağa düşürür. Batıl inançların felsefeye müdahalesi, felsefenin yapısını bozmuştur. Bu duruma karşı ciddi bir uyarı yapmak zorundayız. Çünkü, hatanın yüceltilmesi kötülüklerin en büyüğüdür. Bu durum deyim yerindeyse, anlık üzerindeki bir veba işaretidir. Bu nedenle, en akıllıca olanı inancın nesnelere ölçülü bir şekilde inanca vermektir.¹⁵³

Anlık, onay vermek ya da yargıyı askıya almak sözkonusu olduğu sürece, sistemlerinin aşırılığına karşı uyarılmış olmalıdır. Çünkü, böyle bir aşırılık, idollerini ayıklamanın hiçbir yolunu bırakmayarak onları sabitleştirir ve varlıklarının ebedileştirir. Bu aşırılıklar iki türdür. Birincisi, aceleci karar veren insanlarda ve bilimlerini pozitif ve diktatörce biçimlere sokanlarda görülür. İkincisi ise septisizm ile karanlık, muğlak ve sınırlandırılmamış araştırmayı sunanlarda görülür. Birincisi, anlığı itaat altına alır, ikincisi ise zayıflatır. Aristotelesçi felsefe, tartışmacı çürütmeleriyle diğer sistemleri yıktıktan sonra herşey hakkında

¹⁵² A.g.e., s. 27-28.

¹⁵³ A.g.e., s. 30-31.

özgür kararlar verdi ve böylece Aristoteles, problemlerin çözümünde istediği gibi hareket etti.

İnsan zihni, gerçekliği keşfetmede ümitsiz olursa, herşey gevşemeye başlar. İnsanlar bundan dolayı, kendilerine hoş gelen çelişmelere ve tartışmalara yönelirler ve, önemli bir araştırmaya dayanmak yerine, bir konudan diğerine atarlar. Fakat, başta da değindiğimiz gibi, biz insan duyularının ve anlığın otoritesinin zayıflığına rağmen reddetmeyiz, ama onları yardımcıları ile donatırız.¹⁵⁴

Hatalı kanıtlar idollerin dayanağıdır; ve bizim mantıkta sahip olduklarımız sadece dünyayı insan düşüncelerine, düşünceleri de kelimelere mahkum etmekle kalmaz aynı zamanda esir de eder. Fakat bazı durumlarda kanıtlar kendiliğinden felsefe ve bilim sistemleridir; bunun üzerine, her ne şekilde iseler, işte o şekilde düzenli ve uygun bir biçimde kuruldukları için, sonuçta ortaya çıkan bütün felsefe ve düşünme sistemleri böyle olacaktır. Fakat, duyulardan ve “şey”lerden, aksiyomlara ve sonuçlara doğru giden bütün bir süreç içinde kullandıklarımız asılsız ve yetersizdir. Bu süreç dört boyutludur ve hatalar eşit sayıdadır. Ama herşeyden önce duyuların izlenimleri hatalıdır. Çünkü, onlar yetersizdir ve dolayısıyla bizi aldatırlar. Biz, kusurların yerine doğrularını koyarak ve hatalarda düzeltme yaparak ortadan kaldırmalıyız. İkinci olarak, kavramlar tersi olması gerekirken uygun olmayan bir şekilde duyulardan soyutlanmıştır, belirsiz ve çapraşıktır. Üçüncü olarak, kullanılan tümevarım hatalıdır. Çünkü, o, tabiatı dışta bırakıp çözümlene ve ayrıştırma yapmayı benimsemeksizin bilimin ilkelerini basit bir sayma ile belirler. Son olarak, ilkin en genel önermeleri kuran, sonra uygulayan ve aradaki aksiyomların doğruluğunu bunlara göre kanıtlayan

¹⁵⁴ A.g.e., s. 34-35.

geleneksel keşif ve ispat yöntemi hatanın en büyüğüdür ve bilimlerin felaketidir.¹⁵⁵

Tüm bu idollerden yani önyargı ve kanılarımızdan kurtulursak, doğayı yöneten yasaları bize verebilecek tek yöntem olan tümevarım ve onun tam olmasını sağlayacak üç aşamayı yerine getirirsek, doğayı bilir ve ona egemen oluruz. Bacon'a göre, insanın amacı bilgi ile doğaya egemen olmaktır. Modern çağın parolası olan bilgi ve bilim egemenliğine götüren tek güçtür önermesi Bacon'la birlikte artık kesin olarak son şeklini alıp Aydınlanma Felsefesine götüren yolu açmıştır.¹⁵⁶

Bacon'a göre, araştırmanın objektif olabilmesi için, araştırmacının bu hata sebeplerinden herhangi birinin veya bir kaçının kendisi için söz konusu olup olmadığını kontrol etmesi gerektiğine işaret etmektedir. Hata kaynaklarının etkisinden sıyrılmaksızın yapılacak araştırmaların sağlıklı olması mümkün değildir.

¹⁵⁵ A.g.e., s. 35-36.

¹⁵⁶ A.K. Çüçen, a.g.m., s. 55.

III. BÖLÜM

İ. HALDUN VE F. BACON'IN YÖNTEM VE ÖNYARGI ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

III.1. Yöntemlerinin Karşılaştırılması

İbni Haldun (1332-1406), Arap asıllı bir düşünür olup Tunus'ta doğmuştur. Düşünürümüzün bütün bir hayatı düşüncelerine tesir etmiştir. Çünkü hayatının büyük bir bölümünde siyasetin içinde yer almıştır. Sosyal olayları incelerken, bir fizikçinin fiziki realiteyi yoklaması gibi, sosyal realiteyi incelemiştir.

İbni Haldun, 14.asırda Batının skolastik zihniyet içinde bunaldığı bir sırada, hür bir ilim ve tefekkür aşkını gütmüştür. Bu aşk ile ortaya koyduğu şaheser, bize bugün asırların arkasından mukaddes bir ışıltı gibi görünmektedir.

İ. Haldun, kendi düşüncelerinin vakalara tamamıyla uygun olmasını istiyordu. Hakikati örten perdeyi kaldırmak ve nefsin kuşatan karanlığı dağıtmak için, yalnız eşyanın mahiyetinden çıkarılmış delillere başvurmak istiyordu.¹⁵⁷

İ. Haldun ve Bacon'ın yöntemlerinin en önemli ortak noktası, ikisi de tarihe büyük bir önem vermişlerdir. İ. Haldun, tarihi, çağımızda dahi tarihçilerin pek azının kavrayabildiği bir şekilde kavramış ve tarif etmiştir. O'na göre, dıştan bakınca tarih, eski günlerden ve devletlerden, eski çağlardan geçen olaylardan haber veren bilim dalı olmaktan ibarettir. Ağızdan ağıza geçen sözler ve öyküler anlatılır. Anlatılanlardan özdeyişler çıkarılıp sergilenir. Toplantı yerlerinde kalabalık belirdiği zaman dinleyenler bunlarla eğlenilir. İ. Haldun; bu anlayışı, tarihin dış yüzünde olan diye niteliyor, bu tür tarihçiliğe de yüzeysel tarih gözüyle

¹⁵⁷ H.Z. Ülken-Z.Y. Fındıkoğlu, a.g.e., s. 129.

bakıyor. İ. Haldun'a göre gerçek tarih bu değildir, tarihin bir de "iç yanı". derinliği vardır. Tarih, derinliğine inilerek bakıldığında tutarlı bir bakıştır, bir incelemedir, nedenlerine bağlamadır, ne var ki bunun ilkeleri çok incedir, olguların nasıllarını ve nedenlerini derinlemesine bilmedir. Bundan dolayı, tarih, temel bilimdir, "hikmet" (felsefe) bilimlerinden sayılır.

Tarihi, inceleme, gözlem ve araştırmaya dayanan bir bilim olarak görmektedir. İ. Haldun, hikayeci ve aktarmacı tarihe karşı çıkmıştır. O'na göre İslam dünyasındaki tarihçilerin ileri gelenleri, geçmiş günlerin haberlerini toplayıp, yazdıklarının arasına koyarak sakladılar. Sonra asalaklar gelip yanlışın aldaticılarına o haberi kattılar. Bu alanda sanılara, kuruntulara kapıldılar; kimi zamanda bilerek haber uydurdular. Abartılmış söylentilerden yıldızları aldılar, ötekilerle karıştırıp piyasaya sürdüler ve uydurdukça uydurdular. Daha sonra gelenlerin çoğusu bunlara uydular, haber aktarıcılığında onları izlediler. Olguların ve durumların nedenlerini düşünüp kavramadan, öncekilerden nasıl işitip aldılarsa bize öyle ilettiler.¹⁵⁸

İ. Haldun'a göre, olay ve hadiseler yalnız nakil ve rivayete dayanırsa, tarih yanlışlıklardan ve asılsız haberlerden kurtulamaz. Olayların doğruluğunu anlamak için o olayın örf ve adete, siyasal kanunlara, sosyal hayata ve insan topluluklarının gözle görülen ve akıl ile açık olarak bilinen hallere, diğer tabirle gaip hazır ile ve yaşamakta olduğumuz çağın hali geçmişte olup bitenlerle karşılaştırılmaz ise, tarihte yanlışlıklar meydana gelir. Gözlem ve tabiat kanunlarına uymayan haberler bir tarafa atılır. Her haber ilk önce açıkladığımız kanun ve kurallarla mukayese edilir. Bu esaslara uymadığı takdirde haberin asılsız olduğuna hükmedilir. Bundan dolayı, tarihçinin, sosyal hayatı çok iyi anlaması ve

¹⁵⁸ S. Kızılcelik, a.g.e., s. 46-47.

bilmesi gerekir. İ. Haldun'a göre tarihe karışmış hurafe türünden olan birçok olay ve haberlerin çok sıkı bir şekilde gözden geçirilerek ayıklanması gerektiğini söylemektedir.¹⁵⁹

İbni Haldun bu açıklamalarıyla tarih felsefesini açığa vuruyor ve yüzeysel ve aktarmacı tarih anlayışına karşı çıkıyor.

Tarih felsefesi, geçmişte neler olup bittiğini araştıran, tarih biliminden farklı olarak, geçmişte olup bitenlerin nedenlerini araştırır. İ. Haldun'a göre de toplumsal olayların nedenlerini yine toplumun kendinde aramak gerekir. Tarih bilimiyle uğraşanları yanıltan şey, ulusların hal ve durumlarının değişmekte olduklarını unutmaktadır. İbni Haldun'un bu yaklaşımı, yaşadığı dönem itibarıyla hiçbir yerde olmayan yeni bir anlayıştır.

Francis Bacon (1561-1626), bilim adamı olmakla birlikte bir bilim yorumcusu ve öngördüğü bilgi dünyasını kurma misyonuyla tabuları kırma savaşı veren bir düşündürüdür. İçinde doğduğu dünya çelişkilerle dolu bir dönemden geçmekteydi; bir yanda insanoğlunun yeni keşiflerle bilinmeyene açıldığı, bilgi anlayışına girdiği, öte yandan büyü ve fal türünden aldatıcı uygulamaların yaygınlık kazandığı, kilise buyruğuna ters düşenlerin yakıldığı bir dönemdir. İşte böyle bir dönemde, Bacon, yöntem ve bilim anlayışıyla aydınlanma çağı için bir ışık, bir örnek olmuştur.

F. Bacon, İbni Haldun'da olduğu gibi tarihe büyük bir önem vermektedir. Bacon, doğrudan doğruya sosyal realitenin müşahade ve tecrübesinden bahsetmemiştir. Fakat, O'nun tabiat mefhumu, aynı zamanda cemiyeti de içine alıyor. Kendi tabiriyle "medeni-civil", "tabii naturel" ile aynı ehemmiyette düşünülmüş, hatta tasnif nazariyesinde aynı ehemmiyetle gözönüne alınmıştır. Bu

¹⁵⁹ Zakir Kadiri Ugan, "Mukaddime'ye Önsöz", İ. Haldun, Mukaddime, İstanbul, M.E.B. Yay., 1997, C.I, s. IX.

ehemmiyet bilhassa “tarihe” verdiği değerde göze çarpıyor. Tarih yalnız “civil” (“içtiami social”) realiteyi değil, “tabii” realiteyi de aydınlatır. Bu vaziyette genel metodolojinin, aynı zamanda toplumsal bilgilere de sahip olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz.

Tabiatın bilinmesi için “her taşın altını yoklayan av”ın gerekliliğinden bahseden Bacon, toplumun bilinmesi için adeta tarih içinde av, seyahat vasıtasıyla av, nihayet okumak vasıtasıyla av gerekliliğini ileri sürüyor. Bir bakıma “Yeni Alet”in tabiat bilimleri metodolojisi olmasına karşılık toplumsal olayları müşahede etrafında öğütler ile dolu olan “Denemeler”de toplum bilimlerinin metodolojisine aittir.¹⁶⁰

İ. Haldun ve F. Bacon’ın yönetime katkılarını şöyle özetleyebiliriz: İbni Haldun, ümran anlayışıyla tarihi asılsız haberlerden, zanlardan, abartılardan, yanlışlardan kurtarmıştır. Tarihi nakilcilikten ve rivayetlerden kurtarmıştır. Tarihi, inceleme, gözlem ve araştırmaya dayanan bir bilim haline getirmiştir.

F. Bacon’da bilimi bağınazlığın tekelinden, otoritelerin etkisinden, büyü ve falın aldatmasından ve kilisenin baskısından kurtarmıştır. F. Bacon, geleneksel yönetime karşı çıkmıştır. O’na göre geleneksel yöntemde, yöntemle onu kullanan arasında yakın bir ilişki vardır. Geleneksel yöntemde bilim adamının aldığı eğitim ve psikolojik durumu araştırmanın objektifliğini bozmakta ve araştırmacıları subjektif davranma eğilimine götürmektedir.¹⁶¹

Yeni yöntem anlayışıyla çığır açmıştır. Bacon, modern bilimin ilk öncülerindedir. Skolastik ortaçağ gelenekselliğine karşı çıkararak, bilimsel yöntem olarak, tümevarım ve deneyi öne sürmüştür. Bacon, insanın gelenekselleşmiş

¹⁶⁰ Z.F. Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, C.II, s. 168-169.

¹⁶¹ F. Bacon, The Advancement of Learning, Etited with an Introduction by G.W Kitchen, London, J.M. Dent, 1915, s.140-141.

tabularını ve önyargılarını yok etmek suretiyle ve yeni bir bilimsel yöntemle ilerlemenin olabileceğini savunmuştur. Bacon'a göre yeni bir dünya için yeni bir felsefeye ve bilime ihtiyaç vardır. İ. Haldun daha çok sosyal bilimler için geçerli olan bir yöntem anlayışı ortaya koymuştur. Bu yöntem gözlem ve deneye dayanmaktadır. Kendinden sonra gelen düşünürler bu anlayışı geliştiremediler. Böylece düşünürümüz^{ün} yöntem anlayışı teorik planda kaldı. Bacon'ın yöntem anlayışı ise doğa bilimleri için geçerlidir. Yöntem anlayışı teorik planda kalmamış pratik hayata uygulanmış ve oldukça başarılı sonuçlar alınmıştır. Kendisinden sonra gelen bilim adamları bu yöntemi daha da geliştirmişlerdir. Pozitif bilimlerde ve teknolojiye yeni gelişmelere olanak sağlanmıştır.

İ. Haldun ve F. Bacon, yöntem anlayışlarıyla kendilerinden sonra gelen bilim adamlarına tarafsız ve doğru bir araştırmanın nasıl yapılması gerektiğinin yollarını göstermişlerdir.

III.2. Önyargı Anlayışlarının Karşılaştırılması

İbni Haldun ve F. Bacon'a göre araştırmacının sağlıklı ve objektif bir araştırma yapabilmesi için önyargılardan sakınması gerekir. İki düşünürün önyargı konusunda ortak noktası şudur: Araştırmanın objektif olması ve doğru bir yöntem için önyargılardan uzak durmak gerekir.

İbni Haldun'a göre, toplumsal bir varlık olan insanın mensup olduğu zümrenin, mezhebin, grubun, kültürün kendisine aşılacağı fikirleri, farkına varmaksızın benimsemiş olmasından kaynaklanan hata; araştırmacının doğruyu görmesini engeller. Bundan dolayı, araştırmacının böyle bir hataya düşmemesi için, belirli zümrelerin, mezheplerin ve ideolojilerin etkisinden uzak durmalıdır.

Olayları objektif olarak incelemelidir.¹⁶² Kısaca, araştırmacı bir takım görüşlere ve öğretilere aşırı derecede bağımlı olmamalıdır. Böylesi bir durum olaylara eleştirel bakmayı ve olayların doğru tespiti hususunda araştırma yapmayı engeller. Bunun için araştırmacının otoritelerin etkisinden kurtulması gerekir.

F. Bacon'da mağara idollerinde benzer görüşlere yer vermektedir. Bacon'a göre, mağara idolleri, bireysel insana aittir. İnsanlık için genel ve ortak yanlışlıkların dışında, her birimizin doğanın ışığını solduran ve kıran kendimize ait sığınağımız ve mağaramız vardır. Bu idoller, ya direkt kendi özelliğimizden, ya aldığımız eğitimden, ya başkaları ile yaptığımız sohbetten, ya da okuduğumuz kitapların sonucudur. Bunlara ilaveten kabullenilmiş ve inanılmış otoriteler sonucu da olabilir; ya da tüm bunları içeren izlenim ve düşüncelerin anlıkta dogma ve önyargı olarak yer alması sonucu ortaya çıkan idollerdir. Bu yüzden birey dünyaya ortak ve evrensel olandan çok kendi küçük dünyasından bakmayı tercih eder.¹⁶³

Bacon'a göre, bir mağaraya giren ışık nasıl ki o mağaranın i Şekil ve özelliklerine göre diğer mağaradakilerden farklı bir gölgelenme durumu yaratırsa, aynı Şekilde insanların sonradan aldıkları kültür ve terbiyeye göre Şekillenen zihin ve idrak alemi de dış etkileri buna göre yorumlar.

İbni Haldun'a göre, araştırmacı, yanlış zanların halk arasında yaygınlaşmasından etkilenir bu da araştırmacıyı yanıltır. Bunun için, herhangi bir zannın yaygınlaşmış olmasının onun doğruluğunu düşündürme hususunda yaptığı etki, araştırıcının daima dikkate alması gereken ve sakınması icap eden bir durumdur.

¹⁶² A.K. Bilgiseven, a.g.e., s. 62.

¹⁶³ A.K. en, a.g.m., s. 54.

F. Bacon'a göre de, çarşı-pazar idolleri insanlarla yapılan konuşmalar ve ilişkiler sonucu oluşurlar ve araştırmacıyı yanıltırlar. Bu idoller, bireyin yaptığı söyleşiler ve toplumsal ilişki sonucu kazanılırlar. Kelimeler kaba bir anlamaya göre oluşurlar ve dolayısıyla, kelimelerin yanlış ve uygunsuz seçimi tam anlayışa engel olurlar. Sözcükler kolaylıkla anlamamızı zorlar ve çelişkiye düşürür. Bu idol, insanı sayısız çıkmazlara sürükler ve fantaziler oluşturur. Bu idol sözcüklerle alakalı olup, tüm çağların yanlış veya eksik düşünceleri dilimize yerleşmiştir. Dilimizde düşüncemizi kendi kalıpları içinde etkilemektedir. Bu yüzden düşünceler dilimizin tutsağı olmaktadır. Bunun en iyi örneği ortaçağ skolastiğinin kuru ve boş kavramlarının insanı deneyden ve olgudan uzaklaştırmasıdır. Bu idol deney ve olgu dünyası ile kavramlar ve sözcükler arası çelişkiler oluşturmaktadır. Sonuçta bizi gerçeklikten uzaklaştırmaktadır.¹⁶⁴

Önyargı anlayışlarında bir başka ortak nokta ise şudur: İ. Haldun'a göre araştırmacılarda aldanma eğilimi vardır. Araştırmacı hiçbir etki altında kalmadığı halde, bizzat kendisinin, hakikat olmayan şeyleri hakikat sayabilir. F. Bacon'da, araştırmacıların ihtiraslarının kurbanı olabileceklerini vurgulamaktadır. Bilim adamları ihtirasları yüzünden doğru olmayan hükümleri doğru sayabilirler. Böyle bir anlayış yanılma sebebidir. Araştırmacı hayal ve zeka kuvvetlerini şahsi menfaatine kullanırsa yapacağı çalışma objektifliğini kaybeder. Bunun için araştırmacıların bu tür duygulardan uzak durmaları gerekir.

Kısaca, İ. Haldun ve F. Bacon'ın önyargı anlayışlarının ortak noktası; bilim adamlarının yapacakları çalışmalarda objektif olmaları için bu hata kaynaklarından uzak durmaları gerekir. Çünkü araştırmacının her türlü duygusal eğilimden ve önyargıdan uzak durması gerekir. Bilim adamı eleştirel, tarafsız ve doğru bir yöntemle sahip olması gerekir. İ. Haldun'un yöntem ve önyargı anlayışı

¹⁶⁴ A.g.m., s. 55.

sosyal bilimler için, F. Bacon'ın yöntem ve önyargı anlayışı ise daha çok doğa bilimleri (pozitif bilimler) için geçerlidir.

SONUÇ

İbni Haldun, tarihi, çağımızda dahi tarihçilerin pek azının kavrayabileceği bir şekilde kavramış ve tarif etmiştir. Haldun'a göre, tarihin zahiri ve batını olmak üzere iki yanı vardır. Dıştan bakınca tarih, eski günlerden ve devletlerden, eski çağlarda geçen olaylardan haber veren bir bilim dalıdır. İbni Haldun, böyle tarihçiliğe yüzeysel tarih gözüyle bakıyor. İbni Haldun'a göre, tarihin bir de "iç yanı", "derinliği" vardır. Tarih, derinliğine inilerek bakıldığında tutarlı bir bakıştır, olup bitenleri nedenleriyle birlikte incelemeyi, nedenlerine bağlamayı, olguların nasıllarını ve nedenlerini derinlemesine bilmedir.

Tarihi, inceleme, gözlem ve araştırmaya dayanan bir bilim olarak gören İ. Haldun, hikayeci ve aktarmacı tarihe karşı çıktığını görmekteyiz. İ. Haldun'a göre tarih, yalnız gerçek olgular değildir; aynı zamanda bu olguların gerçekleşmesini gerektiren şartların tahlilidir. O, tarihi şartlarla insani kurumları, örf ve adetlerini, inançları, siyasi şekilleri ve kültürü kasetmektedir.

Düşünürümüzün, sosyal olayları incelerken, bir fizikçinin fiziki realiteyi yoklaması gibi, sosyal realiteyi incelediğini müşahede ettik.

İbni Haldun'un tarih anlayışının iki önemli özelliği olduğunu gördük: Birincisi, konu olarak toplumu ve toplumsal yaşamı alması, ikincisi ise getirdiği yöntemidir. Bu iki temel unsur, onun "yeni bilim" diye nitelendirdiği ve haklı olarak kendisinden önce bilinenler arasında hiçbir tarihçinin haberi olmadığını belirttiği bilime (sosyolojiye) önem ve özellik kazandırıyor. İbni Haldun'a göre yeni bilimin konusu "insana özgü ümran ve insana özgü toplum"dur.

İbni Haldun'a göre, araştırmacı tarihsel yöntemle, tarihi haberlerin doğrularını yanlışlarından ayırt edecektir. Tarihçi, malzemesi olan tarihi haberler içine yanlışların sızmasını engellemek istiyorsa, böyle bir bilim dalına mutlak

ihtiyacı olduğunu bilmelidir. Tarihsel yöntem bir eleştiri yöntemidir ve yanlışların tarihe sızmasını engelleyecektir. Tarihçilerin hataya düşmelerinin ana nedeni böyle bir yöntemden yoksun olmalarıdır.

Tarih biliminin eleştiri, gözlem ve araştırmaya dayanması gerektiğini vurgulayan ilk tarihçi İbni Haldun'dur. Böyle bir yöntemde amaç, rivayetlerin akıl ve tecrübe ışığında eleştiri süzgecinden geçirilmesi ve olaylara ilişkin hangi sebeplerin hangi sonuçları doğurabileceğinin bilinmesidir. Tarihle uğraşan insanların herşeyden önce siyasetin prensiplerini, eşya ve olayların varoluş tabiatlarını, toplumlar ve bölgeler arasındaki farkları, geçim tarzlarını, gelenekleri, eğitim biçimlerini, zamanın geçmesiyle toplumsal pratiklerin değişeceğini, sonuç olarak olayların tezahürlerinin bütün tabii sebeplerini bilmeleri zorunludur. İbni Haldun'un bu yaklaşımı, yaşadığı dönem itibariyle hiçbir yerde olmayan yeni bir anlayıştır. İbni Haldun, bu görüşleriyle toplum biliminin habercisi olmuştur.

İbni Haldun, tarihsel ve toplumsal olayların birtakım kanunlara tabii olduğu görüşündedir. Geçmişin geleceğe benzediğini ifade etmektedir. Tarih biliminin yapması gereken şey, tarihsel olayların tabii olduğu kanunları tespit etmektedir.

İbni Haldun'a göre toplumlar sürekli değişmektedirler. Değişimler çağlarla, dönemlerle, toplumsal yapılarla, değer ve davranışlarla bağlantılıdır. Bunlar kuşaktan kuşağa aktarılırken olduğu gibi kalmaz, birtakım yeni özellikler ve nitelikler kazanır. Bundan dolayı, araştırmacının bu durumu dikkate alması gerekir. Bu nedenle tarih alanında egemen süreç değişmedir. Her toplumun kendine özgü bir oluşum, gelişim ve yıkılış şekli vardır. Tarihin bir görevi de bunu açığa çıkarmaktır. Kısaca, İbni Haldun için tarihsel yöntem eleştiriye

dayanmalı, ele alınan olayın geliştiği toplumun yapısı ayrıntılarıyla bilinmelidir. Araştırmanın her türlü duygusal eğilimden ve önyargıdan uzak kalması gerekir.

İbni Haldun'un, bu açıklamalarıyla tarih felsefesini açığa vurduğunu görmekteyiz. Tarih felsefesi, geçmişte neler olup bittiğini araştıran, tarih biliminden farklı olarak, geçmişte olup bitenlerin nedenlerini araştırmaktır. İbni Haldun'a göre, toplumsal olayların nedenini yine toplumun kendisinde aramak gerekir. Tarih bilimiyle uğraşanları yanıltan şey, toplumların hal ve durumlarının değişmekte olduklarını unutmaktır.

İbni Haldun'a göre, tarihi olayların yapısı hakkında, onları güvenilir, sağlam bir bilimin konusu yapmaktan engelleyen kusurlu bir anlayışa sahip olmalarıdır. Tarihin, konusu hakkında doğru bilgiler veren bir bilim olabilmesi için, tarihi olayların birtakım düzenlilikler içinde ortaya çıktıklarının kabul edilmesi gerekir. Başka bir deyişle tarihi olayların temelinde bazı süreklilikler ve devamlılıklar bulunmaktadır. Her tarihi olayın kendisine uygun olarak ortaya çıktığı "tarihi tabiat"lar vardır. Tarihiçi, bu tarihi tabiatlardan hareketle karşısına çıkan olayın doğru mu yanlış mı olduğunu ayırdetme imkanına sahip olacaktır. Kısaca, böyle bir bilim dalı bize tarihi haberlerde doğruları yanlışlardan ayırmamızı sağlayacak bir "ölçüt"ü verecektir.

Tarihiçi, konusu olan tarihi haberler için yanlışların sızmasını engellemek için ümran ilmine mutlak ihtiyacı vardır. Tarihsel yöntem bir eleştiri yöntemidir ve yanlışların tarihe sızmasını önleyecektir. Tarihiçilerin hataya düşmelerinin ana nedeni böyle bir yöntemden yoksun olmalarıdır. İbni Haldun'un bu görüşleriyle, sosyoloji ilminin kurulmasında önemli bir yer işgal ettiğini söyleyebiliriz.

Francis Bacon, modern bilimin öncülerindendir. Bilim adamı olmakla birlikte bir bilim yorumcusu ve öngördüğü bilgi dünyasını kurma misyonuyla tabuları yıkma savaşı veren bir düşünürdür. Bacon'ın yaşadığı dönem, çelişkilerle

dolu bir dönemdir. Bir yanda insanoğlu yeni keşiflerle bilinmeyene açılmakta, öte yandan büyü ve falın aldatıcı uygulamaların yaygınlık kazandığı ve kiliseye ters düşenlerin yakıldığı, aforoz edildiği, bir dönemdir. Bacon, böyle bir dönemde görüşleriyle aydınlanma çağına ışık tutmuştur.

Bacon, tümevarım yönteminin uygulayıcısıdır. O'na göre önceden verilmiş hükümler, özel halleri objektif olarak araştırmamıza ve özel hallerden hareket ederek genel kanunlara ulaşmamızı engel olmaktadır. O halde, sağlam ve doğru bir tümevarım işlemi nasıl yapılabilir?

Bacon'a göre, doğayı tanıma ve doğa güçlerini denetim altına almak için geçerli bir yöntem ihtiyacı vardır. Bu yöntem de bilimsel yöntemdir. Gözlem ve deneyde bu yöntemin en önemli özellikleridir.

Doğayı tanımanın yolu, olgusal verileri toplayarak bunları belli bir düzen içinde işlemektir. Skolastizmde olduğu gibi, doğruları sorgulamadan birtakım peşin ilkelerle olguları açıklamak kısır bir çabadır. Doğru olan yöntem, gözlem ve deneyle olguları saptamak, toplanan verilerden tümevarımla genellemelere gitmek, ulaşılan genellemelerden en kapsamlı olanları aksiyon (öncül ilke) seçmektir. Tümevarım ancak bu aşamadan sonra yararlı olabilir. Bacon, bu yöntem anlayışının ilginç bir benzetmeyle açıklamıştır: Bilim adamı ne ağrı içinden çekerek ören örümcek gibi, ne de çevreden topladığıyla yetinen karınca gibi olmalıdır. Bilim adamı, topladığını işleyen, düzenleyen bal arısı gibi yapıcı bir etkinlik içinde olmalıdır. Kısaca, bilim adamı, toplayıcı, düzenleyici, gözlemleyici, deneyci, yorumlayıcı, yargılayıcı ve araştırmacı olmalıdır. Bacon'ın yöntem konusunda meşhur formülü şudur: Doğru yolda yürüyen bir topal, yol dışındaki iyi bir koşucudan daha kolay ilerler.

F. Bacon'a göre, bilimde dogmalar ve kanılar bulunabilir. Her ne kadar bilimde ilerleme sağlansa da, biz birçok yeni temellendirmeler bulmalıyız; yoksa

sonsuz bir döngü içinde kalmaya devam ederiz. Bunu yapmak için yargılayan değil, yol ve yöntem gösteren olmalıyız.

Bacon'a göre, insanın anlamasını idoller ve yanlış kavramlar yönetmektedir. Böylece doğru, insan zihnine girecek açık yol bulamamaktadır. Eğer kapı açılabilirse, bilim ve doğru tekrar insanın olabilir. Biz bunu başarmak ve tehlikeyi yok etmek için idollerle savaşmalıyız. Çünkü idollerin, insan zihninin kuruntuları ve önyargıları olduğunu görmekteyiz.

Doğru ve sağlam tümevarım yöntemi yoluyla elde dilen aksiyomların düşüncelerin oluşumu hiç şüphesiz ki idolleri temizlemek ve onlardan uzak durmak için başvuracak en kesin yöntemdir. Fakat, onları ortaya çıkarmak oldukça zordur. Çünkü idoller teorisi, geleneksel mantığın sofistik çürütme kuramını doğasında ve özünde barındırır ve saklar. Bacon'a göre, bu idoller bütün bilimler için geçerlidir. Bütün bilimlerin bunlardan kurtulması gerektiğini vurgulamaktadır.

Tüm bu idollerden yani önyargı ve kanılarımızdan kurtulursak, doğayı yöneten yasaları bize verebilecek tek yöntem olan tümevarım ve onun tam olmasını sağlayacak üç aşamayı yerine getirirsek, doğayı bilir ve ona egemen oluruz. Bacon'a göre, insanın amacı bilgi ile doğaya egemen olmaktır. Modern çağın parolası olan bilgi ve bilim egemenliğe götüren tek güçtür önermesi Bacon'la birlikte artık kesin olarak son şeklini alıp aydınlanma felsefesine götüren yolu açmıştır.

Bacon'ın "yeni yöntemi" bugün ki yöntem anlayışına göre pek yalın olsa da kendi zamanına göre büyük bir adım olduğunu söyleyebiliriz.

Son olarak şunu söyleyebiliriz: İbni Haldun ve F. Bacon'a göre, araştırmanın objektif olabilmesi için, araştırmacının bu hata sebeplerinden herhangi birinin veya bir kaçının kendisi için söz konusu olup olmadığını kontrol

etmesi gerekir. Belirtilen hata kaynaklarının etkisinden sıyrılmaksızın yapılacak araştırmaların sağlıklı olmayacaklarını vurgulamışlardır.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, Ahmet; İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1982.
- AKARSU, Bedia; Felsefe Terimleri Sözlüğü, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1994.
- BİLGİSEVEN, A. Kurtkan; Sosyal İlimler Metodolojisi, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989.
- BACON, Francis; Novum Organum (Çeviren: Sema Önal AKKAŞ), Ankara, Doruk Yay., 1999.
- BACON, Francis; Denemeler (Çeviren: Akşit GÖKTÜRK), İstanbul, Adam Yayıncılık, 1983.
- BACON, Francis; Yeni Atlantis (Çeviren: Prof. Dr. Hamit DERELİ), İstanbul, M.E. Basımevi, 1966.
- BACON, Francis; The advancement of learning. Edited with an Introduction by G.W Kitchen, London, J.M. Dent, 1915.
- BOLAY, Süleyman Hayri; Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ankara, Akçağ Yay., 1990.
- CEVİZCİ, Ahmet; Paradigma Felsefe Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yay., 1999.
- CANATAN, Kadir; "Ötekini Anlamak: Hikmet Sosyolojisi", Sözleşme, Yıl 1, Sayı 12, 1998.
- ÇÜÇEN, A. Kadir; "Francis Bacon", Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı 18, Kış 1995.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri; Metodoloji Nazariyeleri, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fak. Kenan Matbaası, C. I, 1945.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri; Metodoloji Nazariyeleri, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fak. Neşriyatı Fakülteler Matbaası, Cilt II, 1961.

- FINDIKOĞLU, Z. Fahri; İbni Haldun'da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi, İstanbul, Üçler Basımevi, 1951.
- GÖKBERK, Macit; Felsefe Tarihi, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990
- HALDUN, İbni; Mukaddime (Çeviren: Z. Kadir UGAN), İstanbul, M.E.B. Yayını, C. I, II, III, 1997.
- HASSAN, Ümit; İbni Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi, Ankara, Siyaset Bilgiler Fak. Sevinç Matbaası, 1977.
- KIZILÇELİK, Sezgin; Sosyoloji Teorileri, Konya, Emre Yayınları, C.I, 1994.
- MEYDAN LAROUSSE, İstanbul, Meydan Yayınevi, C. 9, 1981.
- RUSSEL, Bertrand; Batı Felsefesi Tarihi (Çeviren: Muammer SENCER), İstanbul, Say Yayınları, C.II, 1996.
- TAYLAN, Necip; İslam Felsefesi, İstanbul, Ensar Yay., 1991.
- THİLLY, Frank; Felsefe Tarihi (Çeviren: İbrahim ŞENER), İstanbul, Sistem Yay.. C.I, 1995.
- TOGAN, Z. Velidi; Tarihte Usul, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fak. Neşriyatı, 1969.
- TOKU, Neşet; İlm-i Umran İbni Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce, İstanbul, Beyan Yayınları, 1999.
- UGAN, Zakir Kadir; "Mukaddime'ye Önsöz", İ. Haldun, Mukaddime, İstanbul, M.E.B. Yay., 1997, C. I.
- ÜLKEN, H. Ziya; İslam Felsefesi, Ankara, Selçuk Yayınları, 1967.
- ÜLKEN, H.Z. – FINDIKOĞLU, Z.F.; İbn Haldun, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1940.
- WEBER, Alfred; Felsefe Tarihi (Çeviren: H. Vehbi ERALP), İstanbul, Sosyal Yayınları, 1991.
- YILDIRIM, Cemal; Bilim Felsefesi, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1996.
- YILDIRIM; Cemal; "Francis Bacon", Bilim ve Teknik, Sayı 321, Ağustos 1994.

ÖZGEÇMİŞ

1974 yılında Erzurum, Aşkale Koşapınar Köyünde dünyaya geldi. İlköğrenimini doğduğu köyde, Orta Okulu Ilıca Yavuz Selim Y.İ.B.O'da, Liseyi Erzurum Atatürk Lise'sinde 1992 yılında tamamladı. 1993 yılında girdiği Felsefe Grubu Eğitimi Bölümü'nden 1997 yılında mezun oldu. Aynı yıl Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Düzce-Yığılca Ç.P.L'ne Felsefe Grubu öğretmeni olarak atandı. Burada iki yıl görev yaptıktan sonra, askerliğini Tunceli-Mazgirt Süleymanpaşa Lisesi'nde Yedek Subay Öğretmen olarak yaptı. Şu anda Erzurum Atatürk ATL. AML. TL ve EML'de Felsefe Grubu Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.